

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ:

Elektron resursda olan qüsurlar kitabın orijinal variantında olduğu kimidir.

ЭЛАББАС МҮЗНИБ

МҮХТЭСЭР ЭНБИЈА
ВЭ

ИСЛАМ
ТАРИХИ

АРХИВ

1990
863

338
M89

ƏLABBAS MÜZNIY

60236 МҮХТЭСЭР ЭНБИЈА ВӘ ИСЛАМ ТАРИХИ
1917-чи ил

АРХИВ

М. Ф. Азунлов адмы
Азәрб. Республикасы
КИТАПХАНАСЫ

БАҚЫ—КӘНЧЛИК 1990

5576

ишләр көрмүшләр. Анчаг игорбелјаевләрин ислам өзүлчүлүгү һаггында һарај-һәшир салмасына бахмајараг, онларын дини-фәлсәфи-әхлаги ирсинә мүасир азәрбајчанлы вагиф ола билмир, белә әсәрләр жалһыз елми даирәләрдә арашдырылыр.

Рус империя сijasәтинини мүсәлман Азәрбајчан чәмијјәтинини мәһв еләмәјә сүрүкләдијини, сүн'и сijasәтлә онун дини-әхлаги шаһ дамарыны кәсмәјә һазыр олдуғуну вә мә'нәвијјәтин корландығны көрән тәзә зиялыларымыз әсрин әввәлләриндә халгы маарифләндирмәк, ону өз көкләринә гајтармаг, милләтә өз мә'нәви миссиясыны хатырлатмаг үчүн ислам мәдәнијјәтинини вә онун тарихини јени үсулларла нәшр етмәјә башладылар. Совет һакимијјәти гуруландан сонра онларын әксәријјәти һәлә дурурду. Сонралар социализм идејалары әјилдикдә һамысыны арадан көтүрдүләр.

Белә мүәллифләрдән бири дә Әлаббас Мүтәллиб оғлу Мүзһиб (1882—1938) олмушдур.

Мүзһиб шаир вә журналист олмагла јанашы, һәм дә јанар гәлбли алим иди. О чох көзәл баша дүшүрдү ки, ислам фикир тарихини мүкәммәл билмәдән классик ирсимизи, фәлсәфә вә тарихимизи арашдырмаг, онлара дүзкүн гијмәт вермәк мүмкүн дејил. Исламын маһијјәтин билмәдән, ону дәрк етмәдән, мүгәддәс Гур'аны дәриндән өјрәнмәдән бөјүк бир халгын тарихинә асанлыгла гара јыхмаг, ону өз әлијлә тәһриф етмәк олар. Јени тарихи мәрһәләдә— XX әсрин әввәлләриндә дини-мә'нәви әхлагы јажмаг үчүн Әлаббас Мүзһиб јени үсулла халгы маарифләндирмәјин вачиблијини дәрк едирди. Буна көрә дә о, 1917-чи илдә «Мүхтәсәр әнбија вә Ислам тарихи» (Пәјғәмбәрләрин вә Ислам дининин гыса тарихи) адлы кичик бир китабча бурахды.

Бу китабча садә халг дилиндә јазылмышды вә әсасән јетишмәкдә олан кәңч нәсл үчүн нәзәрдә тутулмушду. һәммин әсәрин мүасир шәраитдә бөјүк мараг доғурачағыны вә халгын мә'нәви-әхлаги дүнјәкөрүшләриндә мүәјјән рол ојнаја биләчәјини нәзәрә алараг, јени әлифба илә нәшр едирик.

Биз бу әсәрин Ислам тарихини өјрәнмәк саһәсиндә әһәмијјәтинини онда көрүрүк ки, мүәллиф Адәм пәјғәмбәрдән башланмыш Исламын Испанијада јазылмасына гәдәрки дөврү гысача да олса охучуја чатдыр, һәр бир хәлифә вә мүсәлман сүләләси башчылары һаггында илкин мә'лумат верир. Бу әсәр һазырда бизим үчүн гијмәтлидир, чүнки узун мүддәт әзиндә Ислам дининдән ајрылмыш охучу ибтидаи шәкилдә дә олса, бу китабдан илкин мә'лумат ала биләчәкдир. Әлаббас Мүзһиб бу әсәри илә кәләчәкдә Ислам тарихини дәриндән өјрәнмәк, бәлкә дә чидди вә санбаллы бир китаб јаратмаг фикриндә олмушдур. Јакин тарихин һөкмү амансыздыр.

МҮХТЭСӘР ӘНБИЈА ВӘ ИСЛАМ ТАРИХИ

ДҮҮНЈАНЫН ЈАРАНМАСЫ.

Аллаһ-таала бир кизлин хәзинә иди. Өзүнү билдирмәк үчүн дүнјаны јаратды. Сонра нәбататы (көјәртиләри), даһа сонра һејванаты хәлг ејләди. Ән ахырда инсаны јаратмаға ирадә етди.

ҺӘЗРӘТИ-АДӘМ ӘЛЕЈҺИС-СӘЛАМЫН ЈАРАНМАСЫ Чәнаби-Һәггин илк јаратдығы инсан бабамыз Адәм әлејһис-сәламдыр. Алаһ-таала ону торпагдан хәлг ејләди. Данышмагла саир һејванлардан ајырды. һәр бир шејин адыны она өјрәтди, әгл вә фәрасәт верди вә һәзрәти-Адәмә итаәт етмәји бүтүн мәхлуғуна әмр бујурду; һамысы гәбул етдиләр, лакин шејтан гәбул етмәди. Она көрә Аллаһын рәһмәт дәркәһиндан говулду.

ҺӘЗРӘТИ-ҺӘВВАНЫН ЈАРАНМАСЫ. һәзрәти-Адәм әлејһис-сәлам чәннәтдә јалғыз јашајырды. Чох асудәликлә кечинирди. Фәгәт бир јолдаша еһтијачы вар иди. О сәбәблә Чәнаби-Һәгг нәнәмиз һәвва әлејһис-сәламы она јолдаш јаратды.

АДӘМ ИЛӘ ҺӘВВАНЫН ЧӘННӘТДӘН ЧЫХМАСЫ. һәзрәти-Адәм илә һәвва чәннәтдә раһатлыгла јашајырдылар. һәр чүр нәзү не'мәт онлар үчүн һазыр иди. Чәнаби-Һәгг онлара һәр чүр мејвәләрдән јемәјә изи верди. Фәгәт бугда јемәји нәһј бујурду. Нәһәјәт, шејтанын һиләсијлә нәһј олунмуш мејвәдән једиләр. Аллаһын әмри илә чәннәтдән говулдулар.

АДӘМ ИЛӘ ҺӘВВАНЫН ДҮНЈА ҮЗҮНДӘ ЈАШАМАСЫ. һәзрәти-Адәм илә һәвва чәннәтдән говулдулар. һәзрәти-Адәм һинд чиварына, һәвва исә индики Әрәбистанын Чиддә тәрәфинә дүшдүләр. Узун мүддәт ајры-ајры јашадылар.

ҺӘЗРӘТИ-АДӘМ ИЛӘ ҺӘВВАНЫН ТАПЫШМАСЫ. һәзрәти-Адәм јалғызлыгдан чох инчиди вә тутдуғу ишдән пешман олду.

Гөвбә едиб чох аглады вә Аллаһа јалварды. Төвбәси гәбул едилди. Һәзрәти-Һәвва илә тапышдылар.

ҺӘЗРӘТИ-АДӘМ ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМЫН ӨВЛАДЛАРЫ. Һәзрәти-Адәм илә Һәвва Һичазда јашамақа башладылар. Өз әлләринин зәймәти илә кенинирдиләр. Һәр гарында бир оғлан, бир гыз, икки өвладлары олурду. Фәгәт Шис пејғәмбәр јалныз доғулмушду.

ҺӘЗРӘТИ-АДӘМИН ПЕЈҒӘМБӘРЛИЈИ ВӘ ШӘРИӘТИ. Һәзрәти-Адәмин өвлады чохалды. Чәнаби-Һәгг тәрәфиндән Һәзрәти-Адәмә он сүһүф көндәрилди. Өз өвладларына пејғәмбәр тәјин едилди. О дәхи Аллаһын әмрләрини өвладларына өјрәдирди. Вә шәриәти мөвчибинчә бу гарында доғулан гызы, о бири гарында доғулан оғлана верирди. Беләликлә, о, сағлығында гырх минә гәдәр өвлады вар иди.

БИРИНЧИ ГАТИЛ—БИРИНЧИ МӘГТУЛ. Һәзрәти-Адәмин оғлу Һабил илә Линуза (Л-и-н-у-з-а), Һабил илә Иглима (И-г-л-и-м-а) адлы гызлары доғулмушдур. Чәнаби-Һәггин әмринә көрә, Иглима Һабилә верилмәли иди. Лакин өзү илә биркә доғулмушса да, Һабил алмаг истәјирди. Бу сәбәблә араларында низа эмәлә кәлди. Һабил өз гардашы Һабилә өлдүрдү, торпаға дәфн ејләди. Одук ки, дунјада биринчи гатил Һабил, биринчи мәгтул Һабилдир. Һабил төвбә етдисә дә, артыг атасынын јанында гала билмәди, Јәмән тәрәфинә кетди.

ҺӘЗРӘТИ-АДӘМ ИЛӘ ҺӘВВАНЫН ВӘФАТЫ. Һәзрәти-Адәм мин ил өмүр етдикдән сонра вәфат едиб, Сәрандиб адасында дәфн олунмушдур. Һәвва бир ил сонра вәфат едиб Чиддәдә (Ч-д-ә) тәфн едилмишдир.

ҺӘЗРӘТИ-ШИС (Ш-И-С) ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМ. Һәзрәти-Шис Адәм өвладынын ән көзәли, ән хош хүлгилиси иди. Сурәти, шәкли вә әхлағы тамамилә бабасына бәнзәјирди. О чәһәтлә Һәзрәти-Адәм ону чох севәрди вә вәфатында өвладынын һамысына хәлифә тәјин ејләди. Аллаһ-таала тәрәфиндән она пејғәмбәрлик верилди; әлли сүһүф назил ејләди. Аси олан Һабил өвладыны таҗиб (т-а-д-и-б) етмәјә мә'мур олунду.

ДУНЈАДА ИЛК ГЫЛЫНЧ ЧӘКӘН—ИЛК ЕВ ТИКӘН. Һабил өвлады бүтпәрәстлијә башладылар; Аллаһ-таалаја аси олдулар. Һәзрәти-Шис гылынч чәкиб онлар илә дава ејләди. Кә'бәни таш вә палчыгдан биһа етди. Бу сәбәбләрлә дунјада илк гылынч чәкән вә илк ев тикән Һәзрәти-Шис әлејҢис-сәламдыр. О Һәзрәтин гәбри Мәккәдә Әбу Гәбис дағындадыр.

ҺӘЗРӘТИ-ИДРИС ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМ. Адәм өвлады артыг-

ча үсјан чохалды. Аллаһ-таала тәрәфиндән Һәзрәти-Идрис онлара пејғәмбәр көндәрилди. Отуз сүһүф назил олунду. Асиләри таҗибә башлады. Бә'зини әсир, бә'зини гәтл ејләди. Дунјада ән әввәл чихад едән, јазы јазан, палтар тикән, әһалини синифә ајыран Һәзрәти-Идрис әлејҢис-сәламдыр. О вахтлар инсанлар һејван дәреләри кејәрдиләр. Бу чәһәтлә гөвми ону чох севәрди. Гур'ани-кәримин бујурдуғуна нәзәрән, Чәнаби-Һәгг Идриси дири икән али бир мәгама галдырды.

Идрис араларындан кетдикдән сонра, јада дүшмәк үчүн шәклини евләриндән асарларды вә шәклинә итаәт едәрләрди. Нәһәјәт, бүтпәрәстлик биһаланды. Аллаһ-таалаја ибадәт әвәзиндә бүтләрә ситајиш етдиләр. Үсјан јенә дунјада чохалды.

ҺӘЗРӘТИ-НУҢ ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМ. Адәм өвлады дунјада чохалды. Бүтпәрәстлик араларында артды. Чәнаби-Һәгг Нуһ онлара пејғәмбәр көндәрди. Һәзрәти-Нуһ онлары һәг јола дә'вәт етди; һеч кәс гәбул етмәди. Фәгәт, Јафәс, Һам вә Сам адлы үч оғланлары илә арвадлары вә сәксән нәфәр дә башгалары иман кәтирдиләр. Галанлары Һәзрәти чох инчитдиләр. Һәтта өлүм һалына дүшәчәк гәдәр дә дөјдүләр. Нәһәјәт, Һәзрәти-Нуһ сыхылыб онлара нифрин етди.

НУҢУН ТУФАНЫ. Чәнаби-Һәгг Нуһун гөвминә бәла көндәрмәк истәди вә әмр бујурду Нуһ бир кәми һазырлады. Һәзрәти-Нуһ иман кәтирәнләри вә кәрәкли һејванлардан бир—чифт бир-чифт кәмидә сакин етди. Шиддәтли јағыш јағды. Сугалхыб һүндүр дағлары ашды. Иман кәтирмәјәнләр вә Јам адлы оғлу гәрг олду.

СУЈУН ЧӘКИЛМӘСИ—ТУФАНЫН ЈАТМАСЫ. Туфан дунја үзүндә алты аја гәдәр давам етди. Сонра су чәкилмәјә башлады. Һәзрәти-Нуһун кәмиси индики Дијарбәкир илә Мосул арасындакы Чуду (Ч-у-д-и) дағынын үстүндә гәрар тутду. Кәмидәкиләр сәламәт галдығларына көрә Аллаһа шүкр етдиләр.

ҺӘЗРӘТИ-НУҢУН ОҒЛАНЛАРЫ. Һәзрәти-Нуһун Һам, Сам вә Јафәс адлы үч оғланлары вар иди. Туфандан сонра хәлајиг онлардан вүчуда кәлди. Она көрә Нуһа Икинчи Адәм дејирләр. Һәзрәти-Нуһ оғланларынын һәр бирини бир тәрәфә мә'мур етди. Самы Ираги-Әрәб, Ираги-Әчәм вә Фарс тәрәфләринә көндәрди. Һамы Гәрбә, Судан вә Һәбәш чәһәтләринә мә'мур ејләди. Түркүн атасы Јафәси Чин, Мачин, Тибет вә Шәргин сајир јерләринә бөјүк тәјин етди. Мин илә гәдәр өмүр сүрдү.

ЧИНСЛӘР—ДИЛЛӘР. Сам, Һам вә Јафәсин өвлады чохалды. Бөјүк гәбиләләр эмәлә кәлди. Әрәб, Фарс вә Рум гөвмләри Са-

мын нәслиндән, зәнчиләр, һәбәшиләр һамын нәслиндән, Түрк-Татар гөвмләрн исе түркләрнн чәдди-ә'ласы (Ч-д-ә'-л-и) олан Ја-фәсин нәслиндән вүчүдә кәлдиләр. Мүхтәлиф дилләр илә сөйләш-мәјә башладылар. О күндән бәри дунја үзүндә чинсләр вә дилләр чүрбәчүр олмушдур.

НӘБАТИЛӘР—АССУРИЛӘР—КИЛДАНИЛӘР. Туфандан сонра Нуһун өвләды дунјаны бүрүдү. Бабилдә Нәбатиләр һөку-мәти, Нинәвалә (Н-и-н-в-ә) Ассуриләр дөвләти һөкм сүрмәкдә иди. Һәмшиә араларында дава олурду. Сонра Бабилдә Килдани-ләр зүһүра чыхды. Нәбатиләри мәғлуб етдиләр. Бабилдә Килда-ниләрнн, Јәмән дијарында Ад ('а-д) гөвминнн үсјаны һәд-дән ашды. Араларында Саиби (С-а'-би) мәзһәби төрәди. Ул-дузлара ситајиш етмәјә башладылар. Нуһун шәриәти бүсбүтүн унутулду.

ҺУД ПЕЈГӘМБӘР—АД ГӨВМИ. Јәмән гит'әсиндә Ад гөвми гүввәтләнди. Олдуғлары гит'әнин әтрафыны абад етдиләр. **Көзәл** биналар салдылар. Лакин һәгг јолдан чыхыб бүтә ситајиш етмә-јә башладылар вә о сәбәблә һәзрәти-Һуд онлара пејгәмбәр кен-дәрилди вә һәгг јола дә'вәт едилдиләр. Онлар исе гәбул етмәди-ләр. Усјанларында давам етдиләр. Једди ил өвләдлары олмады. Уч ил јағмур јағмады. Мәмләкәтләриндә ачлыг олду. Өзләри вә һејванлары һәлак олмағ мәгамына кәлдиләр. Бунунла белә, чох аз адам имана кәлди. Ахирил-әмр, шиндәтли күләк әсди. Ад гөвми бүсбүтүн һәлак олду.

САЛЕҺ ПЕЈГӘМБӘР—СӘМУД ГӨВМИ (С-м-у-д) Ад гөв-ми һәлак олдуғдан сонра Сәмуд гөвми зүһур етди. Бунлар дөхи Ад кими һәгг јолдан чыхдылар. Һәзрәти-Саләһ онлара пејгәмбәр кендәрилди. Онлары һәгг јола дә'вәт етдисә дә, иман кәтирәнләр-ри чох аз олду. Әзијјәтләри һәддән артыг иди. Һәтта балалы дө-вәсини өлдүрдүләр. Өзүнү дә өлдүрмәк истәјирдиләр. Чәнаби-һәг-гин гүдрәти илә горхунч бир сәс ешидилди. Сәмуд гөвминнн иман кәтирмәјәнләри һәлак олду. Һәзрәти-Саләһ иман кәтирәнләр илә Мәккәјә кетди. Өмрүнү орада тамам ејләди.

ИБРАҺИМ ПЕЈГӘМБӘР—НӘМРУДИ-ЗАЛИМ. Бабилдә кил-даниләр арасында бүтпәрәстлик көкләшди. Һәтта һөкмдарлары Нәмруд аллаһын идиасына дүшдү. Һәзрәти-Ибраһим онлара пеј-гәмбәр кендәрилди. Вә она ијирми сүһүф назил олду. Һәзрәти-Ибраһим онлара бүтпәрәстлији нәһј ејләди. Нәмруд ачыгланды. Һәзрәти-Ибраһими ода атдырды. Аллаһын тофигијлә оддан сала-мат чыхды.

ҺӘЗРӘТИ-ИБРАҺИМИН ҺИЧРӘТИ. Һәзрәти-Ибраһим Нәм-

рудун әмрилә Бабилдән чыхарылды. Иман кәтирәнләр илә Сурија гит'әсинә көчдү. Орада ачлыг әмәлә кәлдијиндән Мисирә кетди. Фир'он тәрәфиндән бөјүк еһтирам көрдү. Арвады Сараја Һачир адлы бир кәниз бағышлады. Сонра орадан да Кәп'ана һичрәт ет-ди. Кәп'анда әмиси оғлу Јутдан (Ј-у-т) ајрылды.

ЛУТ ӘЛЕЈҺИС-СӘЛАМ. Лут Һәзрәти-Ибраһимдән ајрылды, Судум тәрәфинә кетди. Ора әһалисини һәгг јола дә'вәт етди. Дә'-вәтиннн гәбул етмәдиләр. Араларында һеч бир гөвмдә олмајан ја-рамаз әмәлләр вар иди. Ахырда јерләрини су басды, һамысы тә-ләф олду.

ИСМАЈЫЛ ВӘ ИСҲАГ. Һәзрәти-Ибраһимнн Сарадан өвләды олмајырды. Сара һәчәри әринә тәзвич етди. Ондан Исмајыл пеј-гәмбәр доғулду. Исмајыл 13 јашында олдуғу һалда, Сарадан дө-хи Исһаг пејгәмбәр олду. Даһа Һәчәр илә Исмајылын орада гал-малары јарамады. Һәзрәти-Ибраһим Һәчәр илә Исмајылы апар-ды. Индики Мәккә шәһәриннн јериндә бурахды.

ҺӘЗРӘТИ-ИБРАҺИМИН ИСМАЈЫЛЫ ГУРБАН КӘСМӘСИ. О вахтлар бүтпәрәстләр мә'будлары гәбағында өвләдларыны гур-бан кәсәрдиләр. Һәзрәти-Ибраһим бундан хошланмајырды. Бу иши тәрк етмәк үчүн оғлу Исмајылы Мина дағына апарды, јерә јыхды. Куја Аллаһ јолунда гурбан кәсмәк истәди. Бу һалда дағ-дан бир гоч көрүндү. Дәрһал гочу кәлди, ушағлары кәсилмәкдән хилас етди.

ҺӘЗРӘТИ-ИБРАҺИМИН ВӘФАТЫ. Һәзрәти-Ибраһим оғлу Исмајыл илә Кә'бәни тәзәдән бина ејләди. Сонра Кәп'анә гәјит-ды. Артыг гочалмышды. 120 јашында вәфат етди. Хәлил әр-Рәһ-ман гәсәбәсиндә дәфи олуңду.

ҺӘЗРӘТИ-ИСМАЈЫЛ ВӘ ӘРӘБИ-МҮСТӘ'РӘБӘ. Һәзрәти-Исмајыл Мәккәдә јашады. Әрәб дилини көзәлчә өјрәнди. Чүрһүм гәбиләсиндән бир гыз алды. Јәмән вә Шам тәрәфләриндә јашајан Әмалигә (Ә-м-а-л-г-ә) гәбиләләринә пејгәмбәр кендәрилди. Әли ил онлары атасы Ибраһимнн шәриәтинә дә'вәт етди. Һәзрәти-Ис-мајылын бабалары вә нәпәләри хејли чоһалды. Ахирил-әмр, иман кәтирмәјән Әмалигә гөвминнн Шам тәрәфләриндән говдулар. Әсил әрәбләрә «әраби-арибә», Исмајылын нәслинә «әрәби-мүстә'рәбә» дејилир. Пејгәмбаримиз Мәһәммәд әл-Мустафа Һәзрәтләри әрәби-мүстә'рәбәдәндир. Атасындан 48 ил сонра 130 јашында вәфат ет-ди. О дөхи Хәлил әр-Рәһман гәсәбәсиндә дәфи олуңду.

ҺӘЗРӘТИ-ИСҲАГ ӘЛЕЈҺИС-СӘЛАМ. Һәзрәти-Исһаг Һәзрәти-Ибраһимнн јериндә галды. Бүтүн мал вә дөвләтинә саһиб олду.

Әмисен ғызы Рүфәғаны (Р-ф-г-а) тәзвич етди. Ондаң әкиз ики олду олду. Адлары Жә'ғуб вә Исав (И-с-в) иди. Исав Әмисин Исмайлдың ғызына алды. Чохлу өвлады олду. Бөјүк дәвләт дүзәлдиб Шам тәрәфләринә малик олдулар. Һәзрәти-Исхаг 120 жашында вәфат етди. Ата вә анасының дәфин олундуғу Хәлил әр-Рәһман һәсәбәсиндә дәфин олунду.

ҺӘЗРӘТИ-ЖӘ'ГУБ ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМ. Һәзрәти-Жә'ғуб атасы Исхагдан сонра пејғәмбәр олду. Кәһ'андакы гөвләри дә'вәт етди. О вахтын адәтинчә, даҗысы Лабана (Л-а-б-а-и) једди ил гуллуғ етди. Бөјүк ғызы Лијаны алды (Л-ј-а). Сонра даһа једди ил хидмәт едиб, кичик ғызы Раһили дә тәзвич етди. Һәзрәти-Жә'ғубун 12 өвлады олду. Беш оғлан, бир ғыз Лијадан (Л-ј-а), Һәзрәти-Јусиф илә Бијамин Раһилдән, галаңлары саир чаријәләриндән, Ләғәби Израил иди. О сәбәблә өвладларына да Бәни-Израил дејиләр. 130 ил Кәһ'анда, 17 ил Мисирдә өмүр сүрдү. Нәһајәт, 147 жашында вәфат етди. О дәхи Хәлил әр-Рәһманда дәфин олунду.

ҺӘЗРӘТИ-ЈУСИФИН ГУЈУЈА АТЫЛМАСЫ. Һәзрәти-Јусифи атасы Жә'ғуб о бири оғланларындан чоһ севирди. Она көрә гардашлары Јусифә одавәт етдиләр. Бир күн көзмәк бәһанәсилә Јусифи чөлә апардылар, бир гујуја атдылар. Көјнәјин гују ганына бојајыб—Јусифи гурд једи, бу да онун ганлы көјнәјидир.

ЈУСИФИН ГУЈУДАН ЧЫХМАСЫ. Һәзрәти-Јусиф бир мүддәт гујуда галды. Мисирә кедән бир карван су чөкмәк үчүн гујуја тиләв сатдылар. Һәзрәти-Јусиф тиләвдән асылыб чыхды. Карван әйли ону Мисирә апарды вә Әзизи-Мисрә (малијјә назиринә) сатды.

ЈУСИФИН ҺӘБСИ ВӘ ХИЛАСЫ. Һәзрәти-Јусифә Әзизи-Мисрин арвады Зүләјха ифтира етди. О сәбәблә һәбс едилди. Фир'онун јухуәсуну јаким тәјир етди (јозду), һәбсдән хилас олду вә малијјә назирининә тәјин едилди.

ЈУСИФ ВӘ ГАРДАШЛАРЫ. Кәһ'анда ачлығ әмәлә кәлди; Мисирдә боллуғ иди. Һәр кәс азуғә алмаға Мисирә кедирди. Јусифин гардашлары дәхи азуғә алмаға Мисирә кетдиләр. Јусиф өзүнү таңытдылар. Сонра атасы Жә'ғубу да Мисирә кәтиртди. Әлли алты ил өмүр еләдикдән сонра вәфат ејләди. О заманларда Бәни-Израилни бөјүк нүфузу вар иди.

ҺӘЗРӘТИ-ӘЈҢУБ ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМ. Һәзрәти-Әјјуб Исхаг пејғәмбәрин нәвәсидир. Чохлу малы вә өвладлары вар иди. Шам тәрәфләриндә јашајырды. Аллаһ-тааланың һикмәти илә малы

әлипдән чыхды. Өвладлары һәлак олду. Бәдәнинә гурд дүшдү. Һәзрәти-Әјјуб һамысына сәбр илә дөздү. Чәнаби-Һәгг она шәфа верди. Јенә дәвләт вә өвлад саһиб иди. Дохсан ил өмүр ејләдикдән сонра вәфат етди.

ҺӘЗРӘТИ-ШӘ'ИБ ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМ. Һәзрәти-Шә'иб Ијкә вә Мәдин (М-д-и-и) әһалисини пејғәмбәр көндәрилди. Онларын әхлағы чоһ позғун олдуғундан иман кәтирмәдиләр. Аллаһ онлара бәла көндәрди. Истиликдән һәлак олдулар. Һәзрәти-Шә'иб исә иман кәтирәндәр илә Мәккәјә кетди. Ики јүз ил өмүр ејләдикдән сонра вәфат етди.

МИСИРДӘ БӘНИ-ИСРАИЛИН ӘҢВАЛЫ. Жә'ғубун он ики оғлу олдуғуна көрә Бәни-Израил он икијә бөлүндү вә Сибтиләр адландылар. О заманларда Мисир һөкүмәти һәкүсләр дејилән әрәбләрин әлиндә иди. Бәни-Израилә бөјүк һөрмәтләр едилди. Сонра Гибтиләр галиб олду. Бәни-Израилни даһа да гүввәтләнемәсиндән еһтијат етдиләр. Онлары шиддәтли сыхынты алтына алдылар, һәтта әсир һалында галдылар. Дәфәләрлә Мисирдән чыхмағ истәдиләр. Лакин араларында бирлик олмадығындан чыха билмәдиләр.

ҺӘЗРӘТИ-МУСА ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМ. Бәни-Израил әсарәтдә јашајырды. Мисирлиләр онлара һәддән артығ зүмләр едирдилә; вә тәзә доғулан оғлан ушағларыны өлдүрүрдүләр. Бөјлә заманда Һәзрәти-Муса анадан олду. Бир мүддәт кизличә бәсләнилди. Ахырда анасы горхуја дүшдү, Мусаны бир сандығ ичинә гојду вә Нил нәһринә бурахды. Нәһр сандығы Фир'онун сарајы габағындан ахыдаркән Фир'онун арвады көрдү вә ғыраға чыхартдырды. Она рәһм етди, бир сүд анасы тапдырды. Тапылан сүд анасы исә Мусанын доғма анасы иди.

ҺӘЗРӘТИ-МУСАНЫН ГАЧМАСЫ. Һәзрәти-Муса Фир'онун евиндә бөјүдү. Өз мәчәрәсыны анасындан өјрәнди. Сибтиләрә мәһәббәт, Гибтиләрә одавәт бәсләмәјә башлады. Сибтинни ичиндән бир Гибтини дә тәләф ејләди. Фир'онун чәзасындан горхду, һичәз тәрәфләринә гачды. Орада Шә'иб әлејһис-сәлама бир мүддәт чобанлығ етди. Хидмәти мүғабалиндә ғызы Сәфураны алды. Бир мүддәт орада галды. Бәни-Израилә әсла јадында чыхартмајырды. Онлары Гибтиләрин зүлмүндән гуртармағ хәјалына дүшдү вә арвады илә бәрабәр Мисирә гајытды.

БӘНИ-ИСРАИЛИН МИСИРДӘН ЧЫХМАСЫ. Һәзрәти-Муса Мисирә кетдикдә Тур дағына јетишди. Орада Аллаһ-таала тәрәфиндән она Әса вә Јәди-бејза мө'чүзәләри верилди. Гардашы Һарун илә бәрабәр, Мисир әһалисинә пејғәмбәр көндәрилди. Һәзрә-

ти-Муса Гибтиләри һәгг јолуна дөвәт етди. Фир'он тәрәфдарлары бундан наразы олдылар. Муса илә гөвми Бәни-Исраилин Мисирдән чыхмасына әмр етдиләр. Муса гөвминн јыгыб Мисирдән чыхды. Фир'он бу әмриндән пешиман олду. Әскәрләри илә онлары тәҗибә башлады. Лакин Муса Нил нәһрини кечмишиди, Фир'он дәхи өз табелијиндә оланларла Нили кечмәк истәдикдә Аллаһын һикмәти илә нәһрдә богулдылар.

БӘНИ-ИСРАИЛ АСИЈАДА. Һәзрәти-Муса Асијаја кәчдү. Гөвмини гардашы һаруна тапшырды. Өзү исә Тур дағына кетди. Орада ибадәтә мәшғул олду вә она Төврати-шәриф назил олду.

Бәни-Исраил Мусадан үмид кәсдиләр, һаруна итаәт етмәдиләр. Самри адлы бир шәхс гызылдан бир бузов гајырды, һамысы она ситајиш етдиләр. Муса Турдан гајытды, ачыгланыб бузову парчалады. Јолдан чыханлар тәнбәһ ејләди вә онлар Төврати тәлим етди.

БӘНИ-ИСРАИЛИН ЧӨЛДӘ ЈАШАЈЫШЫ. Һәзрәти - Муса Бәни-Исраил бабаларынын јурду олан Кән'ана апармаг истәди. Фәгәт Әмалигә гөвмү ораја јерләшмишиди. Онлары дава илә чыхартмаг лазым иди. Лакин Бәни-Исраил әсәрәтдә галдыларындан чох горхаг олмушларды. Бу чәһәтлә даваја үз тутмадылар. Һәзрәти-Муса онлары Тијә сәһрасына апарды, гырх ил орада јашадылар. Бу мүддәтдә горхаглар тәләф олду. Јерләриндә вурушган чаванлар әмәлә кәлди. Һәзрәти-Муса онлар илә Бәһри-Лутун чәһәт тәрәфинә јүјүрдү. Әмалигә гөвминн мәғлуб етди Шәри'ә нәһринин шәрғиндән мәмләкәтләрин һамысына малик олду. Јүз ијирми јашында олдуғу һалда вәфат ејләди.

ҺӘЗРӘТИ-ҺАРУН ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМ. Һәзрәти-Һарун Мусанын гардашыдыр. Икисинә дә биркә пејғәмбәрлик верилмишидир. Мусанын шәриәтинә табе иди вә шәриәт әмриндә Мусанын вәзир иди. Һәзрәти-Муса Тура вә ја саирә јерләрә кетдикдә Бәни-Исраил она тапшырылдылар. Гајәт фәсаһәтли вә бәлагәтли иди. Она кәрә Мусаја назил олан әмри-илаһини Бәни-Исраил гөвминә о јетирәрди. Јүз ијирми ики јашында Фәч'ита вәфат етмишидир.

ЈОШӘ' ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМ. Һәзрәти Јошә' Муса вә Һарунун вәфатында и сәһра Бәни-Исраил Гүдси-шәрифә јахын Лут көлу јанына апарды. Дава едиб Кән'аны зәбт ејләди. Фәтһ етдији јерләри он ики сибтин арасында бөлдү. Һәр сибтин бир рәиси вар иди. Һәзрәти Јошә' ијирми сәккиз ил Бәни-Исраилин ишләрини идарә ејләди. Јүз он јашында вәфат етди.

ҺУККАМ ДӨВРҮ. Бәни-Исраил он икијә бөлүндү. Чүмһуриј-

јәт тәрзиндә идарә олуурдулар. Һәр биринин рәиси, газиси вар иди. Сүлһ вахтында ајры-ајры олсалар да, үстләринә дүшмән кәлдикдә бирләшдиләр. Биркә даваја чыхырдылар. Буна кәрә рәисләри һуқкам, дөврләри исә һуқкам дөврү адланырды. Һуқкам дөврү Һәзрәти-Јошә'дән башланмышдыр; 14 һуқкам олуб, әввәлинчиси Јошә'дир, ахырынчысы Ишмуил әлејһис-сәламдыр. Ишмуил он бир ил Бәни-Исраилин ишләрини идарә етди.

МУЛУК ДӨВРҮ. Бәни-Исраил һуқкам 492 ил идарә етди. Ишмуилдән сонра бир дөвләт дүзәлтдиләр, Талуту һөкмдар ејләдиләр. Талут Әмалигә гөвминин галаны илә даваја башлады. Һәзрәти-Давуд Әмалигә сәрәскәри Чалуту өлдүрдү, бөјүк шөһрәт газанды. Талут Давудун бу шөһрәтиндән хошланмады, Давуд исә ситијат едиб гачды. Талут сонракы даваларда гәтл олуңду, јеринә оғлу кечди. Бәни-Исраилин он бир сибти она, Јәһуда сибти Давуда итаәт етдиләр.

ҺӘЗРӘТИ-ДАВУД ӘЛЕЈҢИС-СӘЛАМ. Һәзрәти-Давуд һөкмдар олду. Талутун оғлуна итаәт едән он бир сибтин арасында ихтилаф дүшдү. Онлар дәхи Давуда итаәт етдиләр. Зәбури-шәриф назил олуңуб пејғәмбәр тәјин едилди. Һәзрәти-Давуд һәмт пејғәмбәр, һәм падишаһ олду. Һәләб, Әмман вә Несибейи шәһәрләрини фәтһ ејләди. Көзәй сәси вар иди. Дүнјада илк дәфә дәмирдән зиреһ гајыран Давуд әлејһис-сәламдыр. Гүдси-шәрифдә Бејт-үл-Мүгәддәси бина етдисә дә, тамамлаја билмәди. Гырх ил һөкүмәт сүрдүкдән сонра јетмиш јашында вәфат етди.

ҺӘЗРӘТИ-СҮЛЕЈМАН ӘЛЕЈҢИС-САЛАМ. Һәзрәти Сүлејман атасы Давудун јеринә кечди. Бу дәхи атасы кими пејғәмбәр, һәм падишаһ иди. Заманында Бәни-Исраил дөвләти шәрғдән гәрбә бөјүдү. Нечә һөкмдарлар она итаәт етди. Һәмир Мәләкәси Билгәс дәхи тәбиәтини гәбул ејләди. Јарымчылыг галмыш Бејтүл-мүгәддәси, Мәсиди-Әгсани тамам етди. Чиддә дәннеләриндә камиләри ишләди, Һиндистанла тичарәти вар иди. Гырх ил һөкүмәт сүрдүкдән сонра алтмыш јашында вәфат етди.

БӘНИ-ИСРАИЛ ДӨВЛӘТИНИН БӨЛҮНМӘСИ. Һәзрәти-Сүлејмандан сонра Бәни-Исраил дөвләти икијә бөлүндү. Бири «Исраилијә дөвләти», о бири «Јәһудијә һөкүмәти» адланды, буларын арасында һәмишә чәкишмә вар иди.

ҺӘЗРӘТИ-ИЛЈАС ӘЛЕЈҢИС-САЛАМ. Бәни-Исраил дөвләтинә табе оланлар Фәсәг вә Фәчурда шиддәт ејләди. Бә'л адлы бир бүтә ситајиш етдиләр. Һәзрәти-Илјас онлар пејғәмбәр көндәрлиди. Нә гәдәр вәз вә нәснәт етдисә дә, фәјда вермәди. Ахирил-әмр, онларын арасында чыхды, јалныз јашамағы ихтијар етди.

ҺЭЗРЭТИ-ӘЛИСӘ ӘЛЕҖҢИС-САЛАМ. Һәзрәти-Әлиса' Илјас-дан сонра Бәни-Исраилә гејғәмбәрлик ејләди. Онлары һәг јола кәтирмәјә чох чалышды, онлар әсла гәбул етмәдиләр. Инадларында давам етдиләр. Ахырда Ассурја дәвләтинин һөкмү алтына кечдиләр.

ҺЭЗРЭТИ-ЈУНИС ӘЛЕҖҢИС-САЛАМ. Һәзрәти-Јунис Нинәва шәһәри әһалисинә пејғәмбәр көндәрилди. Онлары бүтпәрәстликдән дашылдырмаға чалышды. Онлар Јунисни дедикләринә е'тина етмәдиләр. Һәтта ону Дәчлә нәһринә атдылар. Аллаһын гүдрәти илә суја батмады, кәнара саламат чыхды, тәқрарән онлары дә'вәт ејләди. Онлар әввәл илаһи әзабыны горхусундан гәбул етдиләрсә дә, сонра рәдд ејләдиләр. Һәзрәти-Јунис сыхылыб араларындан кәнара чәкилди.

ИСРАИЛҢИЈӘ ДӨВЛӘТИ. Бәни-Исраил дәвләтиндә һәрч-мәрчлик шиддәтләнди. Ассурја һөкмдары фүрсәт тапыб үстләринә әскәр көндәрди, онлары мәғлуб етди, пајтахтлары олан Самаријәни зәбт ејләди. Бәни-Исраил гачыб әтрафа дағылды. Бә'зиләри Јәһудийјә һөкүмәтинә пәнаһ апарды, бә'зиләри Һәзрәти-Һизҗанын әтрафына јығылдылар. Беләликлә, Исраилҗә дәвләти мүнғәриз олду.

ЈӘҢУДИЈӘ ДӨВЛӘТИ. Ассуриләр Исраилҗә дәвләтини мүнғәриз етдикдән сонра Јәһудийјә һөкүмәтинә әл ачдылар, истәдикләринә мүвәффәг ола билмәдиләр. Дүшмән чәнкалындан гуртараң Јәһудийјә тәбәәләри үсҗанларыны даһа да артырдылар, Һәзрәти-Әш'ија онлара пејғәмбәр көндәрилди, нәсиһәтини гәбул етмәдиләр, өзүнү шәһид етдиләр. Нәһәјәт, Бабил һөкмдары Бәхтин-Нәср зүһур етди. Ассур һөкүмәтини мәһв ејләди. Јәһудийјә дәвләти арадан галдырылды. Гүдси-шәрифни јахыб-јахды. Бәни-Исраил јетмиш ил әсарәтдә галды. Сонра Иран һөкмдары Бабилни зәбт етди, Бәни-Исраил әсарәтдән гуртарды.

ТӨВРАТ ВӘ БЕЈТҮЛ-МҮГӘДДӘС. Бәхтин-Нәср Бәни-Исраилни гырыб Гүдси-шәрифни јандырдыгда Бејтүл-мүгәддәс дағылды.

Төврат арадан мәһв олду. Бәни-Исраил әсарәтдән гуртардыгдан сонра ики минә гәдәр үләма Гүдси-шәрифә гајытды. Әзбәрдән биләнләр Төвраты чәм етмәјә башладылар. Бәни-Исраил бабиллиләр әлиндән гуртардыса да, өз һөкүмәтләри ола билмәди, ираилылары табе олдулар. Бир аздан сонра Бејүк Искәндәрин һөкмү алтына кечдиләр. Даһа бир аз сонра ромалылар үстләриндә һәкким олду. Анчаг бејүкләри бир рәисдән ибарәт иди. О дәһи дини ишләрә бахырды. Сијаси мәсәләләрә гарыша билмәзди.

ҺЭЗРЭТИ-ЗӘКӘРИЈА ӘЛЕҖҢИС-САЛАМ. Һәзрәти-Зәкәриј

ја Бәни-Исраил тәрәфиндән рәис сечилмишиди. Бејтүл-Мүгәддәсдә гурбан кәсәр, Төврат јазарды вә она пејғәмбәрлик верилди, Әвлады олмазды. Гоҗа чағында Һәзрәти-Јәһја доғулду. Балдызы Һәна дәһи өвләдсиз олдуғундан нәзир етмишиди ки, өвләды оларса, Бејтүл-Мүгәддәс хидмәтинә версин. Әри өлдүкдән сонра Һәзрәти-Исанын аңасы Мәрјәм доғду вә нәзир етдији јерә верди, Һәзрәти-Зәкәријә Мәрјәм мәхсус бир отаг тикдирди. Ораја өзүндән башга кимсә кедә билмәзди. Дүңјаны јохдан вар едән, Адәм-әлеј-Һис-саламы атасыз јарадан Аллаһын гүдрәти илә Мәрјәм һәмилә олду. Јәһудиләр Һәзрәти-Зәкәријадан шүбһәләндиләр, ону мишар илә парчаладылар.

ҺЭЗРЭТИ-ЈӘҢА ӘЛЕҖҢИС-САЛАМ. Һәзрәти-Јәһја атасындан сонра пејғәмбәр олду. Төвраты әлиһә алыб Бәни-Исраилни дә'вәт етди. Нәһәјәт, Гүдси-шәрифни һөкмдары Һәрдус гардашы гызыны алмаг истәди. Фәгәт, табе олдуғлары шәриәтчә чајыз дејилди. Она көрә Һәзрәти-Јәһја вә бир чох үләма бу әмри пәһј етдиләр. Һәрдус ачығланыб Һәзрәти-Јәһјаны вә үләмалары гәтл ејләди.

ҺЭЗРЭТИ-ИСА ӘЛЕҖҢИС-САЛАМ. Һәзрәти-Исанын атасыз доғулдуғундан јәһудиләр һүркүдүләр. Ону да Јәһја кими өлдүрмәјә гәсд етдиләр. Һәзрәти-Мәрјәм горхду. Исаны әмисни егәлу Јусиф Нәччар илә Мисирә апарды. Он ики илдән сонра Гүдсә гајытдылар. Насирә гәсәбәсиндә кизличә јашадылар.

ҺЭЗРЭТИ-ИСАНЫН ПЕЈҖӘМБӘРЛИЈИ. Һәзрәти-Исаја отуз јашында пејғәмбәрлик верилди. Инчили-шәриф пазил олуиду. Халгы дә'вәт етмәјә башлады. Әлү дирилтмәк, дәлини ағыллы ејләмәк, суда јүрүмәк кими мө'чүзәләр кәстәрди. Анчаг он ики адам иман кәтирди. Онлара да һәварийјун дејиләр.

ИСА ДИНИНИН ИНТИШАРЫ ВӘ ТӨВРАТ. Исадан сонра һәварийјун әтрафа јајылды. Һәзрәти-Иса һагғында вә'з, нәсиһәт вә һекајәләрдән ибарәт китаблар јаздылар. Онлар дәһи бир-биринә охшамајырды. Исәвиләр үләмасы бу китаблары дүзәлтмәјә киришдиләр. Ахырда һәварийјун Мәта вә Јүһәнна, рәисләрдән Лука вә Маркос јазан иңчилләри гәбул етдиләр. Инди исәвиләрин арасындағы Инчил бу дөрд китабдан ибарәтдир. Әсил Инчил әлә дејилдир.

ИСӘВИЛӘР АРАСЫНДА ДИН ЧӘКИШМӘСИ. Һәварийјун Иса динини нәшр етмәјә башладылар. Рома императорлары отуз дофә исәвиләри гәтли-амм етдиләр. Гүдси-шәрифни дәһи зәбт ејләдиләр. Бәни-Исраилни орадан чыхартдылар. Миладын үч јүзүнчү илиндә Константин исәвилији азад бурахды. Әзү дәһи гәбул етдијиндән исәвиллик гүввәтләнди.

Бир мүддөттөн сонра Рома императорлугу икинчэ бөлүндү, араларында мээһэб ихтилафы төрөди. Исанын һәми Аллаһ, һәми адам олмаглыгы һаггында чәкишмәләр бөјүдү. Араларында тәк-рар-тәк-рар давалар эмәлә кәлди. Кәлисаларыны аҗырдылар. Исә-виллик бүсбүтүн дәјишилди. Дини чәкишмәләр јалһыз Ромада де-јил иди. Мисирдә, Иранда һөкм сүрмәкдә иди. Белә бир азғын заманын шүбһәсиз һәзрәти-Мәһәммәд әл-Мустафа кими мүгтәдир бир пејғәмбарә сһтијачы вар иди.

ЭРӘБИСТАН ВӘ ЭРӘБЛӘРИН ҺАЛЫ.

Асија гитәсинин гәрби-чәнубисиндә ваге бөјүк бир јарым чә-зирә вардыр. Бу чәзирә эрәбләр мәскәни олдугуна көрә «Чәзирәт-үл-эрәб» адламышдыр. Чәзирәтүл-эрәбин ичәри тәрәфләри гум-луг, һудудча чох кенишир. Өзләри һамылыгла бир чинсдәндир-ләр. Она көрә харичдән һеч бир гөвм Эрәбистана јүјүрмәјә чүр'әт едә билмәмишир. Эрәбләрин дәхи башга мәмләкәтләрә кедиш-кәлишләри олмадыгындан әхлаглары дүзкүн галмышды; о сәбәб-лә әһдә вәфа етмәк, гонаг севмәк, јохсула әл тутмаг, зәифләрә кө-мәк ејләмәк онларын биринчи сифәтләриндән иди. Һәмншә бәдәви һалында јанамышлар вә гәбиләләрә бөлүнүшләрдн. Арабир гә-биләләр арасында дава дәхи эмәлә кәлирди.

ГҮРҮЈШ ГӘБИЛӘСИ. Гүрәјш гәбиләси эрәб гәбиләләринин ән мөшһуру иди вә эрәби-мүстә'рәбәдәндирләр. Бу гәбилә нәсилчә саир Эрәб гәбиләләринә нисбәтән биринчи дәрәчәдә иди. Бу сә-бәблә Кә'бәнин бүтүн хидмәтләри онларын әлиндә олуруду вә аһа-ли арасында мөһтәрәм тутулуруду. Пејғәмбаримиз Мәһәммәд әлеј-һис-салам исә бу гәбәләјә мәнсубдур.

МӘККӘ ВӘ КӘ'БӘ. Мәккә гәдим шәһәр олдугу кими, Кә'бә дә-хи гәдим зијарәткәһдыр. Мәккә пејғәмбаримизин бабасы Гәси тә-рәфиндән бина едилмишир. Кә'бә исә ән ахырда Ибраһим вә Ис-мајыл пејғәмбарләрин тәрәфиндән тә'бир едилмишир. О вахтлар эрәбләр бүтнәрәст идиләр. Араларында мусәви вә исәвиләр дәхи вар иди. Кә'бә о вахтларда да чох мүгәддәс сајылырды. Бүтнә-рәстләрин 360 мә'бәди Кә'бәдән асылырды. Һәр ил зијарәтә чохла адамлар кәлирди. Бүтләрин габагында гурбанлар кәсирди. Мәккәнин «Суги-Әказ» дејилән мөһәлиндә һәр ил тачирләр тича-рәт едирди. Хәтибләр нитг дејәрди. Ше'рдә фаиғ кәләнләрә мүкафат верилди вә ше'ри Кә'бә диварындан асылырды. «Да-рүн-нәдвә» әдиндә бир шура мәчлисләри вар иди.

ЭБРӘҺӘ ВӘ ФИЛ ИЛИ. Һәбәшләр һөкмдары Эбрәһә пајтах-ты Сән'ада бәзәкли бир кәлиса тикдирди вә эрәбләрә Кә'бә әвә-зиндә о кәлисаны зијарәт етмәји әмр ејләди. Эрәбләр исә әсла с'тһна етмәдиләр. Эбрәһә әскәр јыгды. Кә'бәни дагытмаг гәсди илә Мәккәнин үстүнә јүјүрдү. Өзү илә бәрәбәр филини дәхи апар-ды. Јолда әскәрләри бөјүк бир бәдбәхтлијә дүчар олуб позулды-лар. Аллаһын тофигилә Кә'бә саламат галды. Эрәбләр өмүрлә-риндә фил көрмәдикләринә көрә Эбрәһәнин әскәрини «Фил әсһа-бы» вә о, или «Фил или» адландырдылар. Бу илдә пејғәмбаримиз Мәһәммәд сәла аллаһ әлејһивә сәлләмә дүңјаја кәлишиди.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН ВИЛАДӘТИ. Пејғәмбаримиз Һәз-рәти-Мәһәммәд миладын 570-чи илиндә рәбнүл-әввәл ајынын 12-дә дүшәнбә күшүнүн кечәси Мәккәдә доғулду. Атасы Абдулла вила-дәтиндән ики ај илләри вәфат етмиши. Доғулдуғу кечәдә бөјүк-бөјүк тарихи вагәләр зүһур етди.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН НӘСИБИ. Пејғәмбаримиз Һәзрә-ти-Мәһәммәд Абдулланын оғлу, Абдулла Әбдүлмүтәллибин оғлу, Әбдүлмүтәллиб Һашимин оғлу, Һашим Әбдүлманафын оғлу, Әб-дүлмәнаф Гәсинин оғлудур. Әбдүлмәнафын дөрд оғлу олмушдур. Ән мөшһурлары Һашим илә Әбдүшшәмәдир. Һашимиләр Һәши-мин, әмәвиләр Әбдүшшәмәсин өвладларындандыр. Һәзрәти-Мәһәм-мәдин анасы Аминә дәхи Һашим өвладындандыр.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН ТӘРБИЈӘСИ. Һәзрәти-Мәһәммәд анадан јетим доғулду. Бабасы Әбдүлмүтәллиб ону эрәб адәтинчә Бәни-Сә'д гәбиләсиндән Һәлимә адлы бир сүд анасына верди. Дөрд јашына гәдәр орада галды, сонра анасына тапшырылды. Алты јашына јетишидикдә анасы вәфат етди. Ондан сонра ики ил дәхи Әбдүлмүтәллиб тәрбијәсинә бахыб рәһләт ејләди. Сәккиз јашында әмиси Әбу Талибин тәрәфиндән тәрбијә олулмаға башлан-ды.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН ШАМА СӘФӘРИ. Һәзрәти-Мәһәм-мәд бир дәфә 13 јашында, бир дәфә дә 24 јашында әмиси Әбу Талиб илә Шама сәфәр етди. Бир нечә дәфә дә Бәһира, икинчи дәфә дә Нәстура адлы раһибләрин совмәләринә раст кәлдиләр. Онлар гәдим китабларда охудуглары Ахириз-зәман пејғәмбарини әламәтләрини һәзрәтдә көрдүләр вә Әбу Талибдән һәзрәтин Шама кетмәјини рича етдиләр. Әбу Талиб дәхи гәбул етди. Маллары-ны Бәсрәдә сатыб гајытды.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН ХӘДИЧӘНИ АЛМАСЫ. Һәзрә-ти-Мәһәммәд Гүрәјш ханымларындан мөшһур Хәдичәни алды.

О вахта пейгамбаримиз 25, Хедиче исә 40 яшында иди. Чохлу дөвләт вә сәрвәти вар иди. Ибраһимдән башга өвладларынын һамысы бундан доғулушдур.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҖӘММӘДИН ДАВАНЫ ЈАТЫРМАСЫ. Һәзрәти-МәҖәммәд гөвм гәбиләси вә бүтүн әрәбләр арасында мөһтәрәм иди. Һәр ким она инандығына көрә «Мәһәммәд әл-Әмин» дејирдиләр. Отуз беш јашларында олдуғу һалда әрәбләр Кә'бәни тә'мир етдиләр. «Һәчәрип-әсвәди» јеринә гојмағ үстүндә ихтилаф төрәди. Һәр гәбилә бу шәрәфә һанә олмағ истәјирди. Иш даваја чәкди, чохла ганлар төкүлөчәкди. Һәзрәт дашы бир палазын ортасына гојду, һәр гәбилә палазын бир төрәфиндән тутду. Һәзрәт өзү дашы көгүрүб јеринә гојду. Беләтиклә, даваны јатырыб һамынын разылығына сәбәб олду.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҖӘММӘДИН ПЕЈГӘМБӘРЛИЈИ. Һәзрәти-МәҖәммәд отуз беш јашындан сонра әрәб ибадәтчиләринин рәсминчә «Һәра» дағына кетмәјә башлады. Орада Чәнаби-Һәггә ибадәт едирди. Бә'зән нечә күнләрлә галыб ибадәт вә тәфәккүр илә мәшғул олурду. Нәһәјәт, гырх јашында олдуғу һалда, рамазанын 18-ндә вәһј мәләји васитәсилә Һәзрәтә пейғәмбәрлик верилди. «Игра бисм...» сүрәси назил олунду. Хәләјиги дә'вәт етмәјә мә'мур едилди.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҖӘММӘДӘ ИЛК ИМАН КӘТИРӘНЛӘР. Һәзрәти-МәҖәммәд Һәра дағындан гајытды, әһвалаты Хәдичәјә сөјләди. О Һәзрәтә ән әввәл арвады Хәдичә иман кәтирди. Ондаи сонра Һәзрәти-Әбу Бәкр илә Һәзрәти-Әли Ислама дахил олдулар. Олардан сонра Осман бин Әффан, Әбдүррәһман бин Әвф, Сә'д бин Әби Вәгғас, Зүбәјр бин Әвам, Тәһия, Әбу Әбидә Һәзрәтин пейғәмбәрлијини гәбул етдиләр. Буларын дәләләти илә даһа ијirmi беш нәфәр мүсәлман олдулар. Буларын сајы Гүрејшиләрә исәбәтән чох аз иди. Она көрә динләрини кизли сахладылар вә кизличә ибадәт едәрдиләр. Гүрејшиләр исә мәсәләни дујдулар, мүсәлманлара һәддән артыг әзијјәт вермәјә башладылар. Ислам динини ән бөјүк дүшмәнләри Әбу Чәһл, Әбу Сүфјан, Өмәр бин Хәттаб вә Һәзрәти-МәҖәммәдин әмиләри һәмзә вә Әбу Ләһәб иди.

МҮСӘЛМАНЛАРЫН ҺӘБӘШСТАНА ҺИЧРӘТИ. Исламын сајы чоһалдыгча гүрејшиләрин чәфасы артырды. Ислам дининин ирәлиләмәсинә мане ола билмәдиләрсә, мүсәлманлар да раһат ибадәт едә билмәдиләр. Һәзрәти-МәҖәммәд мүсәлманлара Һәбәшә һичрәт етмәјә изи бујурду. Нүбүввәтин 4-чү илиндә сәһабәләрим хејлиси Һәбәшистана һичрәт етди. Һәбәш һөкмдары исламлара чох һөрмәт ејләди, јер вә јурд верди. Гүрејшиләр Исламын әтрафа јајылмасындан горхдулар. Нәчәши һүзуруна адамлар көндәр-

диләр, һичрәт едәнләри гәбул етмәмәји рича етдиләр. Лакин Нәчәши онларын ричасыны гәбул ејләмәди, мүсәлманлара даһа да артыг һимәјә етди. Исламијјәт гүввәтләндикдә јерләринә гајытдылар.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҖӘММӘДИН АШКАРА ДӘ'ВӘТИ. Һәзрәти-МәҖәммәдә гырх гәдәр адам иман кәтирди. Гүрејшиләрин Ислам һагғында әзијјәтләри даһа да артды. Лакин Һәзрәт Һәмән хәләјиги дә'вәт едирди. О һанда гүрејшиләрни ән шүчәәтдиләриндән пейғәмбәрин әмиси Һәмзә вә Өмәр ибн Хәттаб Исламы гәбул етдиләр. Һәзрәти-МәҖәммәд о күндән е'тибарән намазы ашқара гылды, хәләјиги ашқара дә'вәт етди. Бу иш гүрејшиләрә чох ағыр кәлди, Әбу Талибә шикајәт ејләдиләр.

ГҮРЕЈШИЛӘРИН ӘЛАГӘ КӘСМӘСИ. Әбу Талиб гүрејшиләрин шикајәтинә баһмајыб, Һәзрәти-МәҖәммәди даһа да һимәјә етди. Гүрејшиләр бундан ачығландылар, јығышыб Һәшим өвладлары вә онлара мүшриб оланлар илә данышмамағы, алыш-вериш етмәмәји, онлара гарышмамағы гәт ејләдиләр. Бу хүсусда бир әһднамә јаздылар, гырх нәфәр имзалады. Кә'бәнин диварындан асдылар. Мүсәлманлар ики ил ајрыча јашадылар. Ики илдән сонра гүрејшиләр өз әһдләрини сындырдылар. Мүсәлманларын көзләри ачылды, һәр кәслә тичарәт етмәјә башладылар.

ӘБУ ТАЛИБ ИЛӘ ХӘДИЧӘНИН ВӘФАТЫ. Нүбүввәтин онунчу илиндә Һәзрәт бөјүк мүсибәтә дүчар олду. Һәзрәти-МәҖәммәдин вә исламларын бөјүк вә гүввәтли һимәјәчиси олан әмиси Әбу Талиб вәфат етди. Бир нечә күн сонра арвады Хәдичәји-Күбрәхә рәһләт ејләди. Хәдичә исә бүтүн вар-јохуну Ислам јолунда фәда етмишди. Буларын вәфаты Һәзрәти гәмләндирди. Бу сәбәблә о или «Амул-һүзн» адландырды. Дүшмәнләр фүрсәт тапды. Әзијјәтләриндә һәддән артыг шиддәт етдиләр. Мүсәлманлар даһа Мәккәдә гала билмәдиләр. Һәзрәт Тајифә кетди, онлардан көмәк көрмәди, мә'јус кери гајытды.

ҮГБӘ БЕЈ'ӘТИ. Һәзрәти-МәҖәммәд һәр ил Мәккәнин харичигә чыхарды, һәччә кәләнләри Ислама дә'вәт едәрди. Нүбүввәтин он биринчи илиндә Үгбә дејилән јердә Мәдинә әһли Хәзрәч гәбиләсиндән алты адам иман кәтирдиләр. Онлар Мәдинәјә гајыдыб Ислам дини јаймаға киришдиләр. Ән әввәл Ус вә Хәзрәч гәбиләсиндән хејли иман кәтирәниләр олду. Он икинчи илдә јенә он ики нәфәр келиб Үгбәдә Һәзрәтә беј'әт етдиләр вә Мәдинәјә кәләрсә, көмәклик едәчәкләринә сөз вердиләр. Бундан сонра Ислам динини гәбул едәнләр чоһалды. Ус илә Хәзрәч гәбиләләри арасында

мүсөлман олмажан адам галмады.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН НИЧРӘТИ. Гүрејш мушрикләри мүсөлманларын чохалмасындан горхдулар. Һәзрәти-рәсулу евиндә өлдүрмәјә гәрар вердиләр. Һәзрәт бу ишдән хәбәрдар олду. Һәзрәти-Әлини јериндә јатдырды, өзү һәзрәти-Әбу Бәкр илә Мәдинәјә кетди. Гүрејшиләр бир кечә һәзрәтнин евинә төкүлдүләр, өзүнү тапа билмәјиб гајытдылар. Һәзрәти-Мәһәммәд Мәдинәнин ики саатлыг мәсафәсиндә ваге «Гәба» адлы јердә мүсөлманлар намаз гылмаг үчүн бир мәсчид бина етди. Ислам әләминдә әи әввәл бина олунаи мәсчид «Гәба» мәсчидидир. О күндән етибарән Кәбә гиблә гәрар верилди. О вахта гәдәр мүсөлманлар намазы Гүдси-шәрифә гылырдылар. Һәзрәти-рәсулдан сонра мүсөлманлар дәхи Мәдинәјә көчдүләр. Мәдинәлиләр онлара бөјүк јардымлар етдиләр. Көчүб кәләнләрә «мүһачир», онлара јардым едәнләрә «әнсар» адыны вердиләр.

МҮСӨЛМАНЛАР АРАСЫНДА ГАРДАШЛЫГ. Һәзрәти-Мәһәммәд кәләчәкдә төрәнәчәк фитнә вә фасады нәзәрә алды. Гүр мүһачири бир әнсар илә гардаш ејләди. Мүһачир әнсар илә гардашчасына јашамага башладылар. Бу сурәтлә бир Ислам чәмијәти дүзәлди. Гәрәз шәхсини фитнә вә тәфригә чәһдини габагы алынды.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН ГӘЗВӘ ВӘ СӘРЈӘЛӘРИ. Һәзрәти-рәсулуи вә мүсөлманларын Мәдинәјә көчмәләриндән Гүрејш мушрикләри дарыхдылар. Мәдинә үстүнә јүјүрүб Мәдинәни хараб, исламлары гәтл етмәјә гәсд етдиләр, Чәнаби-Һәггин тәрәфиндән һәзрәти-рәсула дәхи чинад изни верилди. Һәзрәти-Мәһәммәдин иштирак етдији даваја «Гәзвә», сәһабларын сәркәрәллији илә олак даваја «сәрјә» дејиләр. Әллијә гәдәр сәрјә, ијирмидән артыг гәзвә олмушдур. Гәзвәләрин ән мәшһурлары: Бәдр, Әһәд, Һәнин, Бәни-Гәриза, Бәни-Нәзир, Бәни-Мусталлыг, Хәјбәр, Мәккә фәтһи, Тајиф вә Тәбук гәзвәләридир.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН ЕЛЧИЛӘРИ. Һәзрәти-Мәһәммәд һичрәтин једдинчи илиндә Иран шаһы Кәсрајә, Рум императору Һеракла, Мисир падашаһы Мәғугса, Һәбәш һөкмады Нәчашијә, Шам әмири Һарисә вә Јәмәмә һакиминә мәктуб вә елчиләр көндәрди. Онлары Ислам дининә дә'вәт етди. О мәктублара басмаг үчүн күмүшдән «Мәһәммәд рәсули-аллаһ» јазылы бир мөһүр гајытдырды.

ИСЛАМ МӘМЛӘКӘТИ ВӘ ӘҺАЛИСИ. Ислам мәмләкәти һичрәтин икинчи илиндән онунчу илинә гәдәр хәјлидән-хәјлијә бөјүдү; үч мин беш јүз мүрәббе километролуг јер фәтһи олувду. Ислам мәмләкәти бүтүн Чәзирәтил-әрәби әһәтә етди. Шималән Тәбук вә

Ијлә, чәнуби Јәмән саһилләринә, шәргән Әчәм көрфәзинә, гәрбән Бәһри-әһмәрә гәдәр кенишләнди.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН АРВАДЛАРЫ АЗАД ЕТМӘСИ. Исламдан габаг мидијалылар, бабилләр, ассириләр, атиналылар, фарслар, ромаһылар арасында истадикләри гәдәр арвад алмаг адәт иди. Арвадлар вә ушаглар мирас алмаг һаггындан мәһрум идиләр. Һәтта атиналылар арвадлара о гәдәр алчаг нәзәр илә бахырдылар ки, һәјванлар илә биркә базара сатмага апарырдылар. Әри өләи арвад мирас мал һесаб олунарды, варис итәсәјди, һичәһсыз гәбул едәрди, сатарды, јахул башгасына вериб илләрлә үчрәт аларды. Бу адәт әрәбләр арасында дәхи вар иди. Һәзрәти-рәсул бу јарамаз адәтләри ләғв етди. Ағыр шәртләрә ики арвад аллагы гәрар верди. Арвада вә ушагяара мирас малындан һиссә ајырды. Ата малындан башга, бүтүн ишләрдә кишиләрлә бәрәбәр олмаларына әмр бујурду.

ИСЛАМДА ШӘФГӘТ БАЧЫЛАРЫ. Шәфгәт бачылары илк дәфә Исламда тәшкил олунмушдур. Ислам ханымлары һәзрәти-рәсул илә гәзаја кедирдиләр, хәстәләрә нәзәрәт едирдиләр, јаралыларын јараларыны баглајырдылар, сусузлара су верирдиләр, шәһид оланлары дәфи ејләјирдиләр. Буиларын арасында Үмми-Синан, Үмми-Әтијә вә Лејли әл-Гәффаријә кими мәшһур ханымлар чох иди.

БҮЧЧӘТИЛ-ВИДА. Рәсули-әкрәм һәзрәтләри һичрәтин онунчу илиндә јүз ијирми мин сәһабәләри илә Мәккәјә кетди, Кә'бәни зијарәт ејләди. Бу зијарәт һәзрәтин ахырынчы зијарәти олдуғуна көрә «Һүччәтил-вида» адланды. Һәзрәт сәһабәләринә бирлијә даир вә'з вә нәсиһәт бујурду. Һәзрәти-Әлинин өзүнүндән сонра вәсиј олдуғуну бојан ејләди. Вә'зи арасында «Бу күн дининизи тәкмил етдим» ајәсини сөјләди. Әмрүнүн ахырлары олдуғуну сәһабәләрә билдирди, һамысы илә видалашды.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН ВӘФАТЫ. Һәзрәти-Мәһәммәд Мәдинәјә гајытдыгдан сонра Әсамәнин сәркәрәллији илә Шам тәрәфинә, румларын үстүнә әскәр көндәрди. Шам, тичарәтчә әлвәришли олдуғуна көрә, исламлар әлиндә олмасы лазым иди. Бу һалда һәзрәти-рәсул хәстәләнди. Хәстә икән һәзрәти-Әлијә вә әмиәи һәзрәт Аббаса тәкјә едиб һәр күн мәсчидә кедирди. Нечә күндән сонра хәстәлији ағырлашды. Нәһајәт, һичрәтин он биринчи илиндә 63 јашында вәфат еләди. Бу вәфат мүсөлманлара чоғ бөјүк тә'сир етди.

ҺӘЗРӘТИ-МӘҺӘММӘДИН ӨВЛАДЛАРЫ. Һәзрәти-Мәһәммәдин Гасым, Абдулла, Ибраһим адкы үч оглу, Зәјнаб, Ругијә,

Күлсүм, Фатимә адлы дөрд гызы олмуштур. Һәзрәти-Фатимәдән башгалары өзү сағ икән вәфат етмишләр.

Фәгәт һәзрәти-Әлинин зөвчәси һәзрәти-Фатимә галмышдыр. Ондан Имам Һәсән вә Имам Һүсәйн доғулмаушларды.

ГУР'АНИ-МӘЧИД. Гур'ани-мәчид аја-аја назил олунмуш, 23 плин ичиндә тамам олмуштур. Назил олундугча хүсуси катибләр тәрәфиндән язылмышдыр. О вахтларда јазы һәрәкәсиз иди. Әмәви хәлифәләриндән Вәлид бин Әбд әлмәликин заманында һәрәкә доғулмуштур. Гур'анын аяләри үч тәсмә бөлүнүр: 1) Е'тигадат, 2) Еһкам, 3) Гиссәдир. Ибтида әрәбләр арасында јазы олмадыгыннан Гур'аны һәр кәс әзбәрдән билирди. Биринчи хәлифәнин заманында Гур'аны әзбәрдән биләмләрнин чоху шәһид идиләр. Она көрә һәзрәти-Әбу Бәкр Гур'аны чәм етдирди. Һәзрәти-Һифсәнин свиндә сахланды. Фәгәт бирчә нүсхә олдуғундан Ислам арасында иштишар тапмады. Һәзрәти-Османын заманында һәмән мүһәффәдән чохлу нүсхәләр јаздырылды, мүсәлманлар арасында пәжләнлди. һәмән нүсхәдән бири дә бу күн Петроград китабханасындадыр. Гур'ан бу вахта гәдәр 22 дилә тәрчүмә олунмуштур.

ХҮЛӘФАЈИ-РАШИДИН ҺӘЗРӘТЛӘРИ.

I. ҺӘЗРӘТИ-ӘБУ БӘКР РЗӘ—Һичрәтин 11-чи илиндән 14-кә гәдәр рәсули-әкрәмдән сонра һәзрәти-Әбу Бәкри хәлифә сечдиләр. Әбу Бәкр Исламын ибтидасындан чаны, малы илә фәдакарлыг едәмләрдәндир. Хилафәти заманында Јәмәндә «Әсвадил-үнсис», Нәчәддә «Мүслимәтинл-кәззәб» пәйғәмбәрлик иддиасына дүшдүләр вә саир бир чохлаы Ислам дининдән чыхдылар. Хәлифә һәзрәтләри лазымлы чәзалар верирди. Лакин бу даваларда Гур'аны әзбәрдән билән сәһәбәләрдән кәјәнси шәһид олду. О сәбәбләр Гур'ан чәм едилди. Јаланчы пәйғәмбәрләр мәғлуб едилдикдән сонра Ираг фәтһ олунду. Халид бин Вәлид вә Әбу Әбидәнин сәркәрдәликләри илә Сурија вә Фәләстинә көндәрилди, Шам мүһасирә вә фәтһ олундуса да, хәлифә һәзрәтләри фәтһ хәбәрини ешитмәдән 63 јашында вәфат еләди. Ики ил үч ај хәлифәлик еләмишди.

II. ҺӘЗРӘТИ-ӨМӘР (РЗӘ)—Һичрәтин 13-чү или дән 23-нәдәк һәзрәти-Өмәр Әбу Бәкрдән сонра хәлифә олду. Онун заманында Ислам әскәри Ирагда иранлылар, Суријада румлар илә дава едирдиләр. Румлар јүз ијүрми мин, Ислам әскәри фәгәт отуз мин нәфәр идиләр. Румларын бу чохлу әскәрләринә Гәссан һакими дә әскәрләри илә гошулмушду. Ислам әскәрләри үч дәфә мәғлуб едилди. Лакин Исламын мәшһур сәрдарларындан слан Халид бин Вәлидин билији, бачарыгы вә тәдбири сәјәсиндә позулмады. Тәкрарән тәнзим едилиб дүшмәнә мүғабилә етдиләр. Һичрәтин

15-чи плиндә дөрдүнчү давада румлар дарбадағын олдулар, јаыдан чоху тәләф олду. Гәссан һакими әсир дүшүб мүсәлман олду. Бу бөјүк дава Јермук шәһәри јанында олдуғундан «Јермук дава-сы» адланды. Ислам әскәрләри бөјүк гәләбә талдылар. Һәләб, Урфа, Мәр'әш вә су сабилләриндәки Сәјда вә Чилә шәһәрләрини фәтһ етдиләр. Румларын Суријадан бүсбүтүн үмидләри кәсилди. Халид бин Вәлид һәзрәтләри бу давада чох бөјүк шүчәәт кәстәрди. Ислам әскәри бу давадан сонра Гүдси-шәриффи мүһасирәјә салдылар.

ГҮДСИ-ШӘРИФИН ТӘСЛИМИ. Фәләстинә көндәрилән Ислам әскәрләри румлара галиб кәлди. Наблис, Јафә вә Гәзә шәһәрләрини алдылар. Гүдси-шәриффи мүһасирә етдиләр. Бу давада Ислам әскәринин сәркәрдәси Әмр бин әл-Ас, румларын команданы Артибуи адлы бир кенерал иди. Рум патриархынын хаһишнә көрә, һәзрәти-Өмәр өзү Гүдси-шәриффә кетди. Гүдси-шәриффә она тәслим олунду. Бу исә һеч милләтнин тарихиндә көрүлмәјән бир шандыр. Ислам әскәрләри тәрәфиндән исавиләрин динләринә, китабларына вә гануиларына дәјилмәди. Қәлиса әввәлки кими өз ихтијарларында галды. Фәгәт, араларында бир әһдинамә бағланды вә Ислам хилафәтинә верки вермәли олдулар. Гүдсүн тәслимин илә Сурија фәтһи тамам олунду. Рум һөкүмәти әвәзиндә Ислам хилафәти олду. Рум дили јеринә әрәб дили сәјләнди. Мисир, Искәндәријә вә Тәраблус дәхи фәтһ олунду. Ислам тәрәфиндән алынән јерләрдәки әһалинин ирс, намусу шәријәт һөкүмүнчә саламат галдығыннан Исламын әдаләт вә һәггәнијәти һәр тәрәфә јајылды. Дава илә мәмләкәт алмаг асанлашды. Чох јерләр вә галалар өзләри тәслим олдулар.

ГАДСИЈӘ ДАВАСЫ ВӘ ҺӘЗРӘТИ-ӨМӘРИН ШӘҤАДӘТИ.

Һәзрәти-Өмәрин хилафәти заманында Иранда Сасанијан сүләләси һөкүмәт сүрмәкдә иди. Зәрдушт ајининә табе идиләр. Суријада Румлар илә дава олундуғу һалда, Ирана да әскәр көндәрилди. Бу әскәрләрин сәркәрдәси Әбу Убејдә бин Мәс'уд әс-Сәғфи иди. Әввәлинич давада Ислам әскәри галиб кәлә билмәди. Иран шаһы Јәдикүрдүн филләриндән әрәбләрин атлары һүркдү. Әбу Убејдә филин ајағы алтында галыб шәһид олду. Кери дәнән Ислам ордусу бир көрпүдән кечдикдә көрпү учду, Ислам әскәринин чоху тәләф олду. Иран шаһзадәләриндән Шапур Зүләктаф әрәб әсирләри һагғында олмазын вәһшиликләр ејләди. Икинчи дәфә Сәд бин Вәггасын сәркәрдәләри өлдүрүлдү. «Дәрфуш Кавијани» дәржилән мүгәддәс бајраглары зәбт олунду. Гадсијә давасы гуртарында иранлыларын пәјтахты Мәдаин мүһасирә олунду. Једди ајын мүддәтиндә зәбт едилди. Иранын һәр бир јериндә Ислам һөкүмү јүрүмәјә башлады. Ирагда Ислам һөкүмәтинин мәркәзи ол-

маг үчүн Куфа вә Бәсрә шәһәрләри бина едилди. Күрчүстан, Азәр-бајчан фәтһ олунду. Хорасан тәрәфләринә әскәр көндәрилди. Нә-һајәт, һичрәтин 23-чү илиндә Әбу Лә'лә адлы бир мәчуни тәрә-финдән шәһид едилди. Һәзрәти-Өмәрин заманында Ислам мәмлә-кәти Нәчәддән Гафгаз дағларына, Хәта һудудундан Тунисә гәдәр бөјүдү. Хилафәт хәзинәси гәнимәт малларилә долду. Һәзрәти-Өмәр әдаләт вә бөјүк фүтуһаты илә мәшһур олдуғуна көрә «әл-Фарүғ» үиванына һаһл олду.

III. ҺӘЗРӘТИ-ОСМАН (РЗӘ)—Һичрәтин 24-ндән 35-нә гәдәр һәзрәти-Өмәрдән сонра һәзрәти-рәсулун дамады һәзрәти-Осман хәлифә сечилди. Гур'ани-кәрими јаздырыб әтрафа көндәрди. За-манында Ислам Тунисә гәдәр јүјүрдү. Ибадула давасында румла-рын јүз ијрми миң әскәрини пәришан, кенераллары Чорчери гәтл етдиләр. Һичрәтин 28-нчи илиндә дава кәмиләри һазырланыб Губ-рус вә Родос қазирәләри зәбт едилди. Африканын шимал гисми кәмилән фәтһ олунду. Аһадоһу Ислам әскәринин әлиһә кечди. Ис-танбулуң үстүнә дава кәмиләри (донанма) көндәрилди. Мүвәффәғ олмадыларса да, Исламың гүввәтини әләмә билдирди. Ирандакы Ислам ордусу тәрәфиндән Исфәһан, Тус, Бәлк, Харәзм бүсбүтүн зәбт едилди. Сасанијан мүнғәриз олду. Ислам мәмләкәти һәддән зијадә бөјүдү. Лакин һәзрәти-Осман гәјәт јумушағ тәбиәтли вә әграбасыны севән олдуғуна көрә, һәзрәти-рәсулун тәрәфиндән нәфј **едилмиш Мәрван кими шәрир адамлары сүркүндән кәтиртди, иш башына кечиртди. Бир чох бачарығлы адамлар кәнарда галды. Шам валиси Мүавијә чох гүввәтләнди. Әһали бундан мәмнун ол-мады. Нәтичәдә һәр тәрәфдән шикајәт башланды. Нәһајәт, әһали үсјән едиб хәлифинин евини мүһасирәјә алдылар. Хәлифә јетмиш күн мүһасирәдә галдыгдан сонра һичрәтин 35-чи илиндә зүлһәч-чәнин 18-дә 80 јашында Гур'ан охудуғу һалда гәтл олунду. 12 ил хәлифәлик еләди.**

IV. ҺӘЗРӘТИ-ӘЛИ ӘЛЕЈҺИС-САЛАМ. Һичрәтин 35-чи илин-дән 38-нә гәдәр, һәзрәти-Османың гәтлиндән сонра һәзрәти-Әли әлејһис-саламы хәлифә етдиләр. Бүтүн сәһабәләр она беј'әт елә-диләр. Лакин Мүавијә илә тәрәфдарлары вә һәзрәти-Әлинин әда-ләтиндән мәмнун олмајанлар беј'әт етмәдиләр. Мәүфәәтләри үчүн арада фәсад тәрәтмәјә галхышдылар. Һәзрәти-Әлинин Һәзрәти-Ос-ман гәтлиндә әли олдуғуну сөјләдиләр. Нәһајәт, һәзрәти-рәсулун зөвчәси Аишә, Тәлә вә Зүбейр дәхи онлара гошулдулар, бир мү-халиф фирғәси жүзәлтдиләр.

ЧӘМӘЛ (дәвә) ВАГЕӘСИ. Мүхалифләр һәзрәти-Әлијә зидд олмаға башладылар. Әһали арасында дедиләр ки: «Һәзрәти-Әли Османы өлдүрәнләрә чәза вермир, онлара тәрәфдарлығ едир».

Беләликлә, гүввәтләндиләр. Һәзрәти-Әлидән Османың ганыны

тәләб етдиләр. Бу фәсады јүрүтмәк үчүн Јәмән валиси Јә'ла бү-түн мал вә дәвләтини ортаја гошду. Аишәјә дәвәсини һәдијјә етди. Она көрә о фирғә «Чәмәл әшабы» адланды.

«Чәмәл әшабы» Бәсрәдә јығышды. Һәзрәти-Әли бу һәрәкәтләр-риндән дашынымағ үчүн онлара хејли нәсийәт етдисә дә, фәјда вермәди. Ахирил-әмр, әскәр јығыб Бәсрәјә јүрүдү. шиддәтли дава олду. Мүхалифләрдән Тәлә вә Зүбейр гәтл олундулар. Аишә әсир алынды, мүхалифләр мәғлуб олдулар. Ики тәрәфдән он миң нәфәрә гәдәр адам тәләф олду. Һәзрәт-Әли јенә булларын һаг-ғында әдаләт вә мәрһәмәт көстәрди. Јаралананлара һансы тәрәф-дән олса да, мүәличә етдирди, өләнләрини дәфи етдирди. Аишәни бөјүк еһтирам илә Мәдинәјә көндәрди. Анчағ бу чүзи ворушма мү-сәлманлар үчүн бөјүк мүшкүлат тәрәтди.

СӘФИН ДАВАСЫ. Чәмәл вагәсиндән сонра бүтүн валиләр һәзрәти-Әлијә беј'әт еләдиләр. Фәғәт, Мүавијә бин Сүфјан беј'әт еләмәди. Әмәви мә'мурлар дәхи өзләринин мә'муријјәтдә гала бил-мәјчәкләрини дүшүнүб, Мүавијәнин әтрафына јығылдылар. Мүа-вијә Османың гәтили кәјнәјини мәсчидин диварындан асды. Беш вахт намазда әһалијә көстәриб, Османың гәтлини һәзрәти-Әлијә иснад верди вә Әмр бин әл-Ас илә бирләшиб ачығ-ачығына һәз-рәти-Әлијә гаршы үсјән етдиләр. Она көрә һәр ики тәрәф даваја пазырланды. «Сәфин» дејилән јердә јүз он күн ворушдулар. Ики тәрәфдән јетмиш миңә гәдәр адам тәләф олду. Даваның әввәли-чи күнләриндә Фәрат Мүавијә әскәринин әлиндә иди. Һәзрәти-Әлинин әскәрләринә су вермәдиләр. Лакин һәзрәти-Әли Фәраты әлә кечиртдикдән сонра шамлылара су верди. Әкәр һәзрәти-Әли мүрвәт илә иш көрмәјиб, Мүавијә әскәрләри кими һәрәкәт етсәјди, шамлылар белә гүввәтләнмәјчәкләрди.

Бу гәдәр шиддәтли мүһарибәдән бир нәтичә чыхмадыгда һәз-рәти-Әли Мүавијәјә хәбәр көндәрди ки, биз икмиз дава едирик. Бизим јолумузда чох адамлар тәләф олду. Кәл икмиз мејдана чыхыб ворушағ. һағлығ кимдә исә, Чәнаби-Һәғг она көмәк едәр, һағлығ зүһура чыхар. Мүавијә һәзрәти-Әлинин давада гүввәтли олдуғуну билдијинә көрә бу тәклифини гәбул етмәди.

Һәзрәти-Әли Шам әскәринә һүчүм етди. Бүтүн сәфләрини да-ғытды. Әмр бин әл-Ас шамлыларын мәғлуб олдуғуну көрүнчә, Гур'-аналары сүнкүләрә (низә) тахырды, дава һәр ики тәрәфдән дајан-ды. Хәлифәлик һағгындан данышығлығ башланды.

ҺӘКӘМЛӘР ИНТИХАБЫ. Хәлифәлик мәсәләсини һәлл етмәк үчүн ирағиләр (һәзрәти-Әли тәрәфи) Әбу Муса әл-Әш'әрини шам-лылар (Мүавијә тәрәфи) Әмр бин әл-Асы һәкәм тә'јин етдиләр. Әбу Муса садә, Әмр бин әл-Ас исә әрәбин ағыллыларындан да өткүн бир шәхс иди. Данышығ башландыгда һәзрәти-Османың га-ны унудулду. Бахылан мәсәлә анчағ һәзрәти-Әли илә Мүавијәнин

халифәлији мәселәси олды. Әмр бин әл-Ас Әбу Муса әл-Әш'ерини алдатды. Халифәлик Мүавијәдә галды.

НӘҪРИВАН ДАВАСЫ. Һәзрәти-Әлинин Сәфин давасындакы фәләкәтнә Хәварич тајфасы сәбәб олды, әмрә гулаг асмадылар силаһларыны атыб давадан чәкилдиләр. Буна кифәјәт етмәјиб, фитнә вә фәсад төрәтмәјә башладылар. Һәзрәти-Әли әскәрләри илә онларын үстүнә јүрүдү. «Нәһриван» дејилән јердә вурушдулар. Хәваричдән дөрд мин нәфәр гәтл олуңду. Бундан сонра Һәзрәти-Әлинин тәрәфдарлары күн-күндән азалмаға башлады. Даһа Мәдинәјә кедә билмәди. Һәзрәти-Әли Куфәјә, Мүавијә исә Шама гәјытдылар.

ҺӘЗРӘТИ-ӘЛИНИН ШӘҪАДӘТИ. Ислам өлкәсиндә үч шәхсин һөкмү јүрүјүрдү. Куфәдә Һәзрәти-Әли, Шамда Мүавијә, Мисирдә исә Әмр ибн әл-Ас, вали олса да, нүфузлу һаким иди. Бу сәбәблә һәмишә ортада чәкишмә олуруду. Хәварич тајфасы бу үч нәфәрин бир күндә арадан көтүрүлмәсини гәт етдиләр. Шамда силаһ илә Мүавијәјә һүчүм едилсә дә, саламат гуртарды. Мисирдә о күн Әмр ибн әл-Ас хәстәләниб, јеринә көндәрдији вәкил гәтл олуңду. Һәзрәти-Әли исә Куфә мәсчидиндә Ибн Мәлчәмин зәһәрли ғылынчы илә 63 јашында шәһид едилди. Дөрд илә гәдәр халифәлик етди. Бу вагәә һичрәтин 40-чы илиндә рамазанын 19-чу кечәсиндә вүгү олды.

Һәзрәти-Әли әлејһис-салам пејғәмбәримизин дамады вә әмиси оғлуdur. Елмдә, фәзләдә, чаванмәрдликдә, гәһрәманлығда сејрәк тапылан затлардандыр.

**ХУЛӘФӘЛИ-РАШИДИНИН ХИЛАФӘТЛӘРИ
ВӘ ӨМҪРЛӘРИНИН ТАРИХИ.**

	Хилафәт- ләринин тарихи һичрәтин	Хилафәт- ләринин мүддәти ил-әј	Вәфатла- рынның тарихи һичрәтин	Өмүрләри- нин мүддә- ти
Һәзрәти-Әбу Бәкр	11	2 ил-3 әј	13	63
Һәзрәти-Әмәр	13	10 ил-6 әј	23	63
Һәзрәти-Осман	24	12 ил	35	70
Һәзрәти-Әли	35	4 ил	40	63

ҺӘЗРӘТИ-ИМАМ ҺӘСӘН ӘЛЕЈҪИС-САЛАМ. Һәзрәти-Имам Һәсән Һәзрәти-Әлинин бөјүк оғлу олдугуна көрә јериндә хәлифә олды. Фәгәт, һөкүмәт идарәләриндән чох гарышығлығ вар иди. Гарышығлығы ислаһ етмәдән даваја киришмәјә мәчбур олды. Суријалыларын үстүнә әскәр көндәрди, сәркәрдәләри Гејс гәтл олуң-

ду. Әскәрләри арасында үсјан төрәнди. Аси әскәрләр Һәзрәти-Имам Һәсәнин хијмәсини гарәт етдиләр. Һәтта Һәзрәти дүшмәнә тәслим етмәк истәдиләр. Мүавијә дәхи фүрәтдән истифадә едиб күчлү әскәрлә Һәзрәтин үстүнә јүрүдү. Һәзрәти-Имам Һәсән ган төкмәјә разы олмады, хилафәти Мүавијәјә тәрк ејләди. Фәгәт Мүавијәдән сонра Имам Һүсејнин хәлифә олмасыны, өзүнә бөјгүл-малдан кифәјәт гәдәр дә мааш верилмәсини вә Һәзрәти-Әлинин тәрәфдарларына дәјилмәмәсини шәрт ејләди, Алты әј хәлифәлик етди. Бир аздан сонра Језидин тәшвиғи илә арвады Чәд тәрәфиндән зәһәрләнди.

ШАМ (ШӘРГ) ӘМӘВИЛӘРИ ДӨВЛӘТИ.

Һәзрәти-Имам Һәсәндән сонра хилафәт әмәвиләр әлине кечди. Әмәвиләрдән он дөрд адам дохсан бир ил хәлифәлик етмишдир. Бунларын һакимијәт етдикләри заманда Ислам әһли Шәрг вә Гәрбдә бөјүк фүтуһат етмишләрди. Әмәвиләр дөвләти Мүавијәдән башланыр.

МҪАВИЈӘ БИН ӘБУ СУФЈАН (һичрәтин 41-инчи илиндән 61-нә гәдәр). Мүавијә гәјәт ағыллы бир шәхс иди. Хилафәтә кечмәдән белә хәләјигә чохлу ән'ам вә еһсан вериб нүфузуну артыр-мышды. Хәлифә олуңча даһа бөјүк ән'амлар верди. Дөвләт вә мәмләкәтин ислаһы һағгында чохлу низамлар тәртиб ејләди. Ән әввәл идарәји-мүлкијә үсүлуну Мүавијә ичад етди. вә дөниздә Ислам әскәринин гүввәтини артырды. Рум гејсәринә е'лани-һәрб етди. Гәстәнтинијә (Константинопол-Истанбул) үстүнә әскәр көндәрди, Гәстәнтинијә мүһасирәјә салынды. Әбу Әјјуб Әнсари мүһасирә әснасында вәфат етди, инди гәбри Истанбулда бөјүк зијәрәткәһдыр.

Мүавијә тәрәфиндән Абдулла бин Зијадын сәркәрдәлији илә көндәрилән әскәр Орта Асијадакы Чейһун нәһрини кечди, Түркүстаны фәтһ ејләди. Ајры бир орду дәхи Африка гит'әсиндә Судана кириб әһалисини ислам етди.

Мүавијә фүтуһаты илә Ислама нә гәдәр фәјда вердисә дә, Имам Һәсән илә етдији муәһидәни позмағла о гәдәр зәрәр верди. Сағ икән әһалидән оғлу Језидә бөј'әт алды. Һәзрәти-Имам Һүсејнин әнсары илә шәһид олмасына вә Ислам мәмләкәтиндә үсјан вә ингилабын төрәмәсинә сәбәб олды, хилафәти сәлтәнәтә дөндәрди. Исламда ән әввәл шәһәрләрә гағи вә мүфти көндәрән, јол вә сарај биһа едән, постаны ичад ејләјән Мүавијәдир.

Мүавијә ијирми ил валилик, 19 ил һөкүмәт сүрдүкдән сонра һичрәтин 60-чы илиндә 75 јашында Шамда вәфат етди.

ЈЕЗИД БИН МҮАВИЈӘ. (Һичрәтин 61-чи илиндән 64-нә гәдәр). Мүавијә вәфат единчә јеринә оғлу Језид кечди. Језид әхлагча позғун вә ејш-ишрәтчи олдугундан әһали ону чох севмәјирди. Чохлу мәчбури сурәтдә она беј'әт етдиләр. Имам Һүсејн илә Абдулла бин Зүбејр беј'әт етмәјиб Мәккәјә кетдиләр. Куфәлиләр һәзрәти-Имам Һүсејни дә'вәт етдиләр, Имам дәхи 72 нәфәр сәһабәсилә кәлмәкдә иди. Језид о һәзрәтин үстүнә күчлү әскәр кәндәрди. Һичрәтин 61-чи илиндә мәнһәррәмин 10-да Кәрбәлә чөлүндә унудулмајачаг бир зилләт илә һәзрәти вә сәһабәләрини шәһид етдиләр. Оғланларындан бирчә Имам Зејналабдин хәстә олдугуна кәрә саламат галды. Бу вагә Ислам арасына бөјүк тәфригә салды, мәнһаб гөвгаларына сәбәб олду, Исламијјәти икијә ајырды.

АБДУЛЛА БИН ЗҮБЕЈРИН Е'ЛАНИ-ХИЛАФӘТИ. Кәрбәлә вагәси һәр јердән чох Мәккә вә Мәдинә әһалисинә тә'сир ејләди. Һичазә әһалисә үсјән едиб, Језидин һөкүмәтини танымадылар. Һәзрәти-Имам Һүсејнин таныны Језиддән алмаг шәрти илә Абдулла бин Зүбејрә беј'әт етдиләр. Абдулла бин Зүбејр нә гәдәр гүввәтлән олса да сүјасәти лазымынча бачармадығындан мөгсәдинә наил ола билмәди, гәтл олуиуду. Језидин әскәрләри Мәдинәни талан етди, о мүгәддәс шәһәрдә пәләјиг ишләр төрәтдиләр. Мәккәјә-мүкәррәмәни јандырдылар. Језидин заманында Ислам мәмләкәти хејли бөјүдүсә дә, Ислам тарихини дә хејли ләкәләндирди. Нәһәјәт, дәрл ил һөкүмдарлыг етдикдән сонра һичрәтин 64-чү илиндә 29 јашында вәфат етди.

ИКИНЧИ МҮАВИЈӘ БИН ЈЕЗИД. (Һичрәтин 64-чү илиндә). Језиддән сонра оғлу Икинчи Мүавијә хәлифә олду, атасы Језид кими әхлагсыз дејилди. Һәмијјәтлән, һамуслу, диндар бир шәхс иди. Гәсб олуиан хилафәтдә галмағы өзүнә ләјиг көрмәди. Гырх күндән сонра хилафәтдән исте'фа верди. Бир аз замандан сонра 21 јашында вәфат етди.

МӘРВАНИЛӘР ШӨ'БӘСИ. Икинчи Мүавијә илә Әмәвиләр ханәданы тамам олур. Алчаг билләра јахин олан Мәрван бин Һөкәм хилафәтә кечди. Һичрәтин 64-чү илиндән сонра тәләл һөкүмдарларә «Али-Мәрван» дејиләр.

МӘРВАН БИН ҺӨКӘМ. (Һичрәтин 64-чү илиндән 65-нә гәдәр). Мәрван һәзрәти-рәсул тәрәфиндән сүркүн едилмишиди. Һәзрәти-Османын заманында хиләс едилди. Језидин дөврүндә Мәдинәдә вали иди. Језид өлүмчә, Мәккә, Мәдинә вә Куфә әһалиси биҗ Зүбејрә беј'әт етдијиндән даһа Мәдинәдә гала билмәди, Шамә

кетди. Һичазда Абдулла бин Зүбејрин гүввәти, әһалинин әмәвиләр һаггында нифрәти артмагда иди.

Мәрванын тәрәфдарлары Шама јығышдылар. Мәрван Ибн Зијадын көмәклији илә һакимијјәт башына кечди. Језидин кичик оғлу Халиди вәлиәһд етмәјә вә'д верди, Језидин арвадыны алды. Ләкин һөкүмәт ишләрини тамам-камал әлине алынча, оғлу Әбдүлмәлики вәдиһд етди. Халидин анасы дәхи ону јатағында боғдурду.

ӘБДҮЛМӘЛИК БИН МӘРВАН. (Һичрәтин 65-чи илиндән 86-ја гәдәр) Әбдүлмәлик үмури-һөкүмдарларынын бөјүкләриндәндир. Һичрәтип 65-чи илиндә атасы Мәрванын јеринә кечди. Заманында Јәмән, Һичаз вә Иран гит'әләри Абдулла бин Зүбејрә табе иди. Бәсрә тәрәфләри гардашы Мүсејибин идарәси алтында иди. Куфә исә Мухтара итаәт етмиш иди. Мухтар Имам Һүсејнин гәтлиндә әли оланларын һамысыны өлдүрдү. Әбдүлмәлик әскәр кәндәрдиб, Мухтары вә өз гардашы Мүсејибни гәтл еләтдирди. Һичрәтин 73-ндә Һичаз илә Мәккәјә Абдулла бин Зүбејрин үстүнә әскәр кәндәрди. Мәккәнин евләрини, Кә'бәнин бә'зи јерләрини манчанагла атылан дашлар илә хараб ејләди. Абдулла бин Зүбејр вә саир нечә бөјүк сәһабәләри гәтл етди. Мәдинәјә јүрүдү, Мәдинәни баша-баш бәрбад ејләди. Әбдүлмәлик мүсәлманлар һаггында зүлм егдисә дә, јахшылылары да һәддән артыгдыр. Ираг вә Һичаз үсјаны заманында Ислам мәмләкәтинә һүчүм едән ромалылары мөглюб еләди. Онлардан чохлу гәнимәт вә әсир алды. Муса бин Нәсир вә Тараг бин Зијад илә Африкаја әскәр кәндәрди. Тәраблуси-гәрб вә Чәзаир мәмләкәтләрини кечиб Фасын гәрб һүдүдундакы Бәһри-мүһити-әтләсијә јетишдиләр. Мөгсәдләри Сәптә боғазы васитәсилә Испанијаја кечиб, Авропаны зәбт етмәк иди.

Әбдүлмәлик Ислам дөвләтини дағылмагдан гуртарды. Ислам хәлифәләриндән илк дәфә пул кәсдирән, диван дәфтәрләрини вә саир јазылары румчадан әрәбчәјә тәһвил едән Әбдүлмәликдир. Өз адына кәсдирдији пулун бир үзүндә «Гүлһүвәллаһу Әһәд» о бири үзүндә «Ла-илаһә иллә-ллаһ» вә кәнарында «Мәһәммәдүн рәсули-ллаһ әрсәләһү биллаһи вә динил-һәгг» сөзләрини јаздырды. Әрәбләрини мәшһур шаирләриндән Фәрзәдәг, Чәрир вә Әхтәл Әбдүлмәликин дөврүндә јетидимишләрдир.

Әбдүлмәлик 21 ил хәлифәлик етдикдән сонра Һичрәтин 86-чы илиндә 60 јашында вәфат етди.

ВӘЛИЛ БИН ӘБДҮЛМӘЛИК. (Һичрәтин 86-чы илиндән 96-ја гәдәр). Вәлид атасы Әбдүлмәликдән сонра һөкүмәтә кечди. Вәлидин заманы тәрәгги вә фүтуһат заманыдыр. Атасынын заманында башланан Ислам тәрәггијатыны дәрәчәји-камала јетирди. Сәркәрдәләриндән Гәтибә бин Мүслүмүн ордусу Сәмәргәнди, Бухараны алыб Кашғара гәдәр ирәлиләди. Мәһәммәд бин Гасимин ордусу

Һиндистана кирди. Муса бин Нәсир илә Тариг бин Зијад бүтүн Әндәлусу зәбт ејлади. Ислам әскәрләри бүтүн Европа, Асија вә Африка гит'әләрини фәтһ етдиләр. Ничаз вә Ирагда мүкәммәл ислаһат әмәлә кәтирди. Лакин Һәччәч һәддән зијадә мүсәлманларын ганларыны төкдү. Чох инсафсыз вә рәһимсиз бир залим иди. Һичрәтин 95-чи илиндә Һәччәч 96 јашында вәфат етди. Вәлид јетимләрә, мүәллимләрә, гоча вә корлар үчүн хидмәтчиләр тә'јим етмишди. Фигһа вә фүғарәјә мааш верирди. Шаһидә Әмәви чамейндән әләвә, мүсафирхана вә хәстәханалар тикдирди. Мәдинәни вә орадакы Мәсчиди-шәрифиди, Гүдсдәки Мәсчиди-әгсаны тә'мир етдирди, гујулар газытдырыб, су јоллары ачдырды.

СҮЛЕЈМАН БИН ӘБДҮЛМӘЛИК. (Һичрәтин 96-чы илиндән 99-а гәдәр). Вәлид вәфат едиччә, јеринә гардашы Сүлејман кечди. Сүлејман заманы Исламын тәәссүфү заманыдыр. Мәсәлән, мәшһур фәтһләрдән Муса бин Нәсир илә Тариг бин Зијадын арасында әкишмә олду. Шамда ишләринә бахылды. Сүлејман тәрәфиндән икиси дә әзл олунуб, бир парча чәрәјә мөһтач едилдиләр. Мусадан сонра Әндәлусда валилик едән оғлу Әбдүләзизин башы кәсдирилди. Кашғары фәтһ едән әмир Гәтибә е'дам олунду. Истанбулун үстүнә гардашы Мүслүмәнин сәркәрдәлији илә әскәр көндәрилди. Једди ил мүһасирә едилдисә дә, мүвәффәг ола билмәдиләр. Сүлејман өзү мүһасирәдә һазыр олмаг нијјәти илә һәрәкәт еләди. «Мәрчи-Дабиг» дејилән јердә хәстәләниб 99-да вәфат ејләди. Истанбулун Галата гисминдәки «Әрәб чаме'н» Мүслүмәнин бинасыдыр.

ӨМӘР БИН ӘБДҮЛӘЗИЗ. (Һичрәтин 99-чу илиндән 101-нә гәдәр). Сүлејманын вәфатындан сонра гардашы оғлу Өмәр бин Әбдүләзиз хәлифә олду. Өмәр чох инсафлы, әдаләтли вә мәрһәмәтли бир шәхс иди. Бүтүн һәрәкәтиндә хүләфәји-рашидинә беј'әт едирди. Заманында Исламын үзү күлдү. Хәзинә варидат илә долду. Һәзрәти-Әлинин сәбб олунмасы тәрк едилди. Али-Росула етдији һөрмәтиндән әмәвиләр хошланмады. Бир хидмәтчиси васитәсилә ону зәһәрләтдиләр. Мәрһум зијәти, сәрвәти севмәзди, Вәфатындан галаң мирасы 12 дирһәм күмүшә сатылды. Ики ил јарым хәлифәлик етди.

ИКИНЧИ ЈЕЗИД БИН ӘБДҮЛМӘЛИК. (Һичрәтин 101-чи илиндән 105-ә гәдәр). Өмәр бин Әбдүләзиздән сонра Әбдүлмәликин оғлу Икинчи Језид хәлифә олду. Заманында Шамда нүфүз вә һөрмәт саһиб олан «Али-Мәһләб» ханиданы пәришан едилди. Ислам әскәрләри Пиреней дағларыны ашыб Франсанын Тулуз шәһәрини мүһасирә етдиләрсә дә, сәркәрдәләри шәһид олдуғуна көрә кери гајтардылар. Језид әхлағсыз, зөвг вә сәфаһәтә манл бир шәхс олдуғундан әскәрләри о тәрәф, бу тәрәфдә позулду.

Бә'зиси өлдүрүлдү. Идарәләр башлы-башына галды. Хәссә, Һүбабә адлы бир чариясинә ашиг олмушду, ондан ажрыла билмирди. Һөкүмәт үмураты әлләрдә галмышды. Севкилиси вәфат етди, о дәхи давам едә билмәди. Једди күн ондан сонра вәфат еләди. Дәрд ил һөкүмәт сүрмүшдүр.

ҺУШАМ БИН ӘБДҮЛМӘЛИК. (Һичрәтин 105-чи илиндән 125-нә гәдәр). Икинчи Језиддән сонра гардашы Һушам һөкүмәтә отурду. Заманында Сичилија чәзирәси зәбт едилди. Тунис вә Тәрәблус тәрәфләриндәки үсјан басдырылды. Лакин саир мәмләкәтләрин үстүнә нә гәдәр әскәр көндәрилдисә дә, зәбт едә билмәдиләр. Һәтта Европаја јүрүјән Ислам әскәрәлинин сәркәрдәси Әбдүррәһман Франса сәркәрдәси Шарл Мартел тәрәфиндән шәһид олунду. Ислам әскәрләри позулуб кери гајытды. Чүнки Ислам әскәрләриндә гәнимәт мал чох иди, јүрүјә билмирдиләр вә Франса әскәрләри дәмир зиреһ кејмишдиләр. Онлара силаһ о гәдәр батмырды. О сәбәблә Ислам әскәрләри мәғлуб олду. Бу исә Ислам әскәрәлинин әввәлинчи дәфә мәғлуб олмағларыдыр.

Һушамын заманында Анадолуда Баттал Гази адлы бир гәһрәмән румлар илә вурушду, Рум императору Константини әсир еләди. Нәһәјәт, Һушам һичрәтин 125-чи илиндә 53 јашында вәфат етди.

ӘМӘВИЛӘР СҮЛАЛӘСИНИН ГАЛАНЫ.

Һушамдан сонра Икинчи Вәлид бир ил, Үчүнчү Језид беш ај, Ибраһим 2 ај. Икинчи Мәрван беш ај һөкүмәт сүрдүләрсә, бачарыгсыз вә ејш-нишрәтә манл олдуғларына көрә әзәмәтли Әмәви дәвләтини дүзәлмәјәчәк бир хала кәтирдиләр. Бунлардан сонра хилафәт Аббасиләр әлине кечди.

Адлары	Чүлүс тарихләри	Сәлтәнәт мүддәти	Јашлары
1. Мүавијә бин Әбу Сүфјан	41 һичри	19	75
2. Језид ибн Мүавијә	61	4	39
3. Икинчи Мүавијә	64	40 күн	21
4. Мәрван бин һәкәм	64	1	62

Адлары	Чулус тарихлэри	Сэлтэнэт мүддэти	Жашлары
5. Абдулмәлик бин Мәрван	65	21	60
6. Биринчи эл-Вәлид	86	10	46
7. Сүлейман бин Абдулмәлик	96	3	45
8. Өмәр бин Абдүләзиз	99	21-2	39
9. Икинчи Лезид бин Абдулмәлик	101	4	40
10. һушам бин Абдулмәлик	105	20	53
11. Икинчи Лезидин оғлу Икинчи Вәлид	125	1	40
12. Биринчи Вәлидин оғлу Үчүнчү Лезид	126	5 ај	40
13. Биринчи Вәлидин оғлу Ибраһим	127	70 күн	38
14. Икинчи Мәрван	127		62

ЭМӘВИЛӘР ҲАГГЫНДА БИР ХУЛАСӘ

Эмәвиләр 91 иллик һөкүмәтләриндән Али-рәсула бөјүк зүмләр етдиләр. Хүсусән мүсәлманларын үрәјини парчалајан Қәрбәла вағәси гијамәтә гәдәр унудулмајачагдыр. Мәккә вә Мәдинә кими мүгәддәс шәһәрләри јандырыб дағыздылар. Бунулла бәрәбәр, онларын Ислам һөкүмәтинин гүввәтләнмәсинә, Ислам мәмләкәтинин бөјүмәсинә дә бөјүк хидмәтләри олду.

Эмәвиләрин заманында Ислам мәмләкәти шималән Франса, Аф дәниз, Рум мәмләкәти, Гафгаз, Хәзәр дәнизи вә Сибир, шәрғән Хәта, чәнубән Әмман дәнизи, Һәбәшистан, Судан вә Сәһрајикәбир, гәрбән Бәһри-мүһити-гәрбијә гәдәр узанмышды. Апчаг ахырларда һөкүмәт јарамаз вә бачарыгсыз адамлар әлине дүшдү, идарә позулду, гүввәт әлдән кетди. Нәһәјәт, һөкүмәт эмәвиләр әлиндән чыхыб, аббасиләрин әлине кечди.

АББАСИЛӘРИН ЗУҲУРУ.

Икинчи Мәрванын заманында Эмавиләр дәвләти хејли зәифләшмишди. Мәmurлар билдикләрини едирдиләр. Мәрван үсјанлары дәф етмәклә мәшғул иди. Бу һалдан Әбу Мүслүм Хорасани истифадә едиб эмәвиләрдән үз дөндәрәнләрдән бөјүк бир үсјан фир-

гәси дүзәлтди вә һөкүмәтин аббасиләр әлине кечмәсинә киришди. Хәлајиги Ибраһим бин Мәһәммәд әл-Аббасинин беј'әтинә дә'вәт етди. Ибраһим Мәрван илә давада гәтл олунду. Эвәзиндә Куфәдәки гардашы Абдулла бин Мәһәммәдә беј'әт едилди. Бу исә Абдулла Сәффаһ ады илә мәшһурдур. Ахырда Мәрванын ордусу позулду, өзү Мисирдә тутулуб өлдүрүлдү. Һичрәтин 132-чи илиндә хилафәт аббасиләрин әлине кечди.

АББАСИЛӘР ДӨВЛӘТИ.

Эмәвиләрдән сонра хилафәт һәзрәти-рәсулун әмиси Аббасын нәвәләри әлине кечди. Она көрә онлара Аббасиләр дәвләти дејилр. Аббасиләрдән 45 зат хәлифә олмушдур. 37-си 132-дән 656-ја гәдәр Ирагда, 17-си 649-дан 923-әдәк Мисирдә һөкүмәт сүрмүшләрдир.

ӘБУЛАББАС АБДУЛЛА СӘФФАҲ. (Һичрәтин 132-чи илиндән 136-чыја гәдәр). Аббасиләрин әввәлинчи хәлифәси Абдулла Сәффаһдыр. Абдулланын һакимијјәтә кечмәсиндән эмәвиләрә дүшмәк оланлар чох севиндиләр. Чүнки эмәвиләрин зүмләри эвәзиндә һәзрәти-рәсули-ллаһын әграбасындан слан аббасиләрдән бөјүк шәјләр көзләјирдиләр. Лакин Абдулла дәхи зүмлә, ган төкмәкдә эмәвиләрдән керн галмады. Она көрә дә Сәффаһ—«ган төкүчү» үнваныны (адыны) вердиләр. Заманында Али-рәсулун интигамы ны алмаг үчүн бүтүн эмәвиләри вә тәрәфдарлары гылынчдан кечирилди. Бирчә Абдүррәһман адлы бир чаван гачыб гуртарды Дохсан нәфәр әмәви чәсәдләринин үстүндә сүфрә салыб хәрәк јәди. Өмәр бин Абдүләзиздән башга, әмәви хәлифәләринин гәбирләрини ачдырыб сүмүкләрини јандыртды. Әввәл Куфә шәһәри хилафәт мәркәзи иди, сонра Әнбар шәһәрини һашимијјә адландырыб пәјтахт гәрар верди. Абдулланын ган төкмәји интигам үзүндән олмушдур. Лакин чаванмәрдлији, лүтфү, кәрәми һәддән зијәлә иди. Үләмаја, мәшајих вә фүгәраја ән'ам вә еһсан верәрди Хәјријјә асари чохдур. Дөрд ил сәккиз ај һөкүмәт етдикдән сонр һичрәтин 136-чы илиндә 30 јашында чичәкдән вәфат етди.

ӘБУ ЧӘФӘР МӘНСУР. (Һичрәтин 136-чы илиндән 158-нә гәдәр). Мәнсур гардашы Абдулладан сонра хилафәтә кечди. Мәмләкәтдә олан ихтишашлары јатыртды. Рум императоруна һәрб е'лан етди. Ислам әскәри Анадолуја јүрүдү, галиб кәлди. Бағдад шәһәрини бина етдириб пәјтахт гәрар верди. Бағдадда мүкәммәт

мактаблар, мэдрэсэлэр, мэсчидлэр тикдирди. Эрэблэрдэн мүэллим-лэр јетишдирмэк үчүн Истанбулдай, нэзэвилэрдэн алимлэр кэ-тирди, елма, фәннэ даир јунанча јазылан јүзлөрчө китаблары эрэбчөјө тәрчүмэ етдирди. Заманында Багдад шәһәриндэ бир милјон нүфус, он минэ гэдэр чаме вар иди. Шәргдэ Ислам мәдэ-нијјәти Мәнсурдан башланыр. Анчаг чох түндэбиэт иди. Иста-дијини еләрди. Әбу Мүслүм Хорасани кими гәһрәманы өлдүртдү. Имам Әзәм кими бөјүк алими газылыгы гәбул етмәдијинэ көрә тутдуруб һәбсханада өмрүнү тамам еләди. Әндәлүс Ислам һөкү-мәти бунун заманында гурулду.

Мәнсур Мәккә вә Мәдинә эһалисинә даима ән'ам вә еһсан илә мүавинәт едирди. Нечә мәртәбә һәччә кетмишиди. Ијирми ики ил һөкүмәт сүрдүкдән сонра һичрәтин 152-ндә 63 јашында вәфат етди.

МӘҲӘММӘД МӘҲДИ. (Һичрәтин 158-нчи илиндән 169-на гә-дәр). Мәнсурдан сонра оғлу Мәһәммәд Мәһди хәлифә олду. Мәһ-ди јумшаг тәбиәтли, диндар вә мәрһәмәтли бир адам иди. Тахта отурунча, һәбсдәки дустаглары азад ејләди. Мәккәни тә'мир елб кеншләтдирди. Заманында дава аз олуб, эһали раһатлыгга јә-шајырды. Хорасан тәрәфләриндә һашимийә мәзһәби заһирә чых-ды, хејли адамлар гәбул етдиләр. Мәһди о мәзһәбин бәласыны бөјүк һүммәт илә дәф ејләди. Оғлу Һарун әр-Рәшидин сәркәр-дәлији илә ики дәфә Рум императору үстүнә әскәр көндәрди. Үс-күдара гәдәр прәлиләди, Румлары верки вермәјә мәчбур етди. Һиндистан сабилләринә дава кәмиләри (донанма) қондәриб Абба-силәр хилафәтини танытдырды. 12 ил һакимијјәт сүрдүкдән сонра 169-да 43 јашында вәфат етди.

МУСА ҺАДИ. (Һичрәтин 169-нчу илиндән 170-нә гәдәр). Мә-һәммәд Мәһдини вәфатындан сонра јеринә оғлу Муса Һади кеч-ди. 14 ај һөкүмәт сүрдүкдән сонра 170-дә 25 јашында вәфат етди.

ҲАРУН ӘР-РӘШИД. (Һичрәтин 170-нчи илиндән 193-нә гә-дәр). Һарун Әр-Рәшид гардашы Муса Һадини јеринә хилафәтә отурду. Һарунун дөврү аббасиләрин ән парлаг дөврүдүр. Неч бир һөкмдарын бу бөјүклүкдә мәмләкәти вә мә'мурәси олмамышдыр. Һарун Истанбул императорлары илә нечә дәфә дава етдисә, һа-мысында галиб кәлди. Оун заманында елм, мә'рифәт, вә сәнәт чох тәрәгги етди. Хүсусән, һеј'әт вә ријазийјат елмләриндә эрэб-ләр чох прәлиләдиләр. Франса кралы Шарлмана һәдијјә етдији зәнкли саат бүтүн европалылара һејрәт верди. О вахта гәдәр европалылар зәнкли саат көрмәмишдиләр.

Һарун нүфузу Гафгаз дағларындан Бәһри-мүнһити-әтләсијә гә-дәр јүрүјүрдү. Һарун јалныз Исламын јох, дүнјанын бөјүк һөкм-дарларындандыр. Һарунун анчаг бәрмәкиләри тәләф етмәсиндән

разы галмаг олмајыр. Чүнки бәрмәкиләрин Ислам һаггында бө-јүк хидмәтләри олмушдур. Шимали Африкада Бәни-Әғләб һөкү-мәти Һарунун заманында зүһур етмишидир. Һарун 23 ил хәлифәлик етдикдән сонра шәргә сәфәр етди. Хорасан галасында Тус шәһә-риндә 193-дә 45 јашында вәфат еләди.

МӘҲӘММӘД ӘМИН. (Һичрәтин 193-нчу илиндән 198-нә гә-дәр). Һарун әр-Рәшиддән сонра Мәһәммәд Әмин хәлифә олду. Һарунун вәсијјәтинә көрә, Әмин хәлифә, Мә'мун вәлиәһд олмајы иди. Лакин араларында ворушма эмәл кәлди. Таһирин сәркәр-дәлији илә јүрүјән әскәрләр тәрәфиндән Әмин мәғлуб вә гәтл олу-ду.

МӘ'МУН (Һичрәтин 198-чи илиндән 218-нә гәдәр). Мә'мун гар-дашы Әминдән сонра хилафәтә кечди. Мүшар-илејһ заманында ән бөјүк алим вә разилләриндән олдуғуна көрә, Багдада бир чох үләма топлашмышды. Атасы кими бөјүк шәһәрләрдә чохлу мәк-табләр вә мэдрэсэләр бина етдирди. Әлинә дүшән јулан китабла-рыны эрэбчөјө тәрчүмә еләтдирди. Һәтта бир дәфә давада рум-лара галиб кәлди. Дава хәрчинә китаб алды. Мә'мур сијаси иш-ләрдән чох сарајына үләма вә һүкәма јығыб елми ишләр илә мәшғул олуруду. Мә'мунун һүммәти илә Нисфун-Нәһар даирәси өлчүлдү. Јерин јуварлаг олдуғу исбат едилди. Бөјүк Қилији тәх-мин илә тә'јин олуңду. Чәбр елми эрэбләр тәрәфиндән ичад едил-ди. Мә'мунун маарифлә мәшғул олмасындан эмәвиләр истифадә эдиб, ихтилал чыхармаға башладылар. Имам Рзанын вәлиәһд ол-масы илә ихтилал јатырылды. Аббасиләр исә Имам Рзанын вәли-әһд олмасындан мәнмун олмадылар. Арада һәзрәт зәһәрләнди. Әмәвиләр ихтилал етдиләрсә дә, әлбәәл басдырылды.

Мә'мун дава етмәк үчүн Рум мәмләкәтинә кетдикдә Тәрсус шәһәриндә 217-дә 48 јашында вәфат етди. 26 илдән зијадә хәли-фәлик етди. Заманында Ислам мәмләкәти хејлидән-хејли бөјүдү. Исламын шөвкәти сон дәрәчәјә јетишиди.

АББАСИЛӘРИН СОНУ.

МӨТӘСИМБИЛЛАҺ. (Һичрәтин 218-нчи илиндән 227-нә гәдәр).

Мө'тәсимбиллаһ гардашы Мә'мундан сонра хилафәт тахтына отурду. Заманында әскәрләр арасында итаәтсизлик, низамсызлыг-лар башланды. Онлары јатыртмаг үчүн Орта Асијадан әлли мин түрк кәтирди, әскәри фиргә дүзәлтди, адыны әмирил-үмәра гој-ду. Лакин бу иш јахшы нәтичә вермәди. Булар хәлифәјә итаәт етмәдиләр. Бүсбүтүн һөкүмәт әмирил-үмәранын әлинә кечди, хә-лифәлик анчаг гуру аддан ибарәт олду. Аббасиләр дөвләти мүн-

гәриз олмаг јолуна кирди. Мө'тәсимбиллаһ Самирә шәһәрини би-на етдирди. Заманында бир нөв бүтпәрәстликдән ибарәт олан Ба-бәк мәзһәби зүһура кәлди. Бир күн Дәчләдә сәјаһәт етдији һал-да 227-дә 48 јашында вәфат етди. 9 ил хәлифәлик ејләмишдир. Мө'тәсим 8 шәһәр алмыш, Аббаси хилафәсинин 8-чиси олмыш, 8 оғлу, 8 ғызы доғулмыш, хәлифәлик мүддәти нечә 8-ләрә тәса-дүф етдијиндән әрәбләр она «Мүсәммән» ләгәбини вермишләрди.

ВАСИГБИЛЛАҢ (Һичрәтин 227-чи илиндән 232-сине гәдәр) —Васигбиллаһ атасы Мө'тәсимбиллаһын јериндә хәлифә олду. Лакин бугун вә бундан сонракы хәлифәләрин әлләриндә ихтијар јох иди. Бүтүн гүввәт вә нүфуз атасынын түркләрдән тәшкил ет-дији әмирил-үмәралар әлиндә иди. Хилафәлијин гуру ады гал-мышды. Әмирил-үмәраларын өзүнә мәхсус тач вә тахтлары вар иди. Әскәрләрдән бәзиләри әмирил-үмәра олмаг иддиасына дүш-дүкдә араларында дава баш верирди. Галиб кәлән тәрәфин әми-ил-үмәра ләгәбини тәсдиг едирди. Бу гарышыгыг сәјәсиндә бү-түн Сурија вә Ираг чәһәтләриндән әләвә, саир јерләр дәхи тәва-јифи-мүлүк дејилән хырда һөкүмәтләр әлиһә кечди. Шам вә Мәк-кә тәрәфләриндә фитнә зүһур етдисә дә, басдырылды. Нәһәјәт, беш ил доғуз ај хәлифәлик етдикдән сонра 232-дә 32 јашында вәфат етди.

МҮТӘВӘККИЛ ӘЛИУЛЛАҢ ЧӘФӘР (Һичрәтин 232-чи илин-дән 247-јә гәдәр). Мүтәвәккил Әлиуллаһ фәсиглик вә Али-рәсула дүшмәнлији илә мәшһурдур. Һәзрәти-Һүсејин мазарыны јыхды, зәввары зијарәтдән мән' етди. Заманында Гафгазијада Тифлис шәһәри фәтһ едилди. 15 ил хәлифәлик етдикдән сонра 247-дә 40 јашында вәфат етди.

МҮНТӘСИРБИЛЛАҢ МӘҢӘММӘД. (Һичрәтин 247-чи илин-дән 248-ә гәдәр). Мүнтәсирбиллаһ атасы Мүтәвәккил Әлиуллаһ-дан сонра хәлифә олду. Заманында зикрә лајиг вүғуат олмамыш-дыр. Алты ај хәлифәлик етдикдән сонра 248-дә 24 јашында вәфат етди.

МҮСТӘ'ИНБИЛЛАҢ ӘҢМӘД. (Һичрәтин 247-чи илиндән 252-јә гәдәр). Мүстә'инбиллаһ гардашы оғлу Мүнтәсирдән сонра һөкүмәт тахтына отурду. Үч ил доғуз ај хәлифәлик етдикдән сон-ра әһали Мө'тәзбиллаһа беј'әт етди. Мүстә'ин дәхи хәлифәлији бурахмаға вә өзү дә она беј'әт етмәјә мәчбур олду. Мүстә'ин мә'ри-фәтли, әхлағлы бир һөкмдар иди, әдиб вә шаир иди.

МӨТӘЗЗБИЛЛАҢ МӘҢӘММӘД. (Һичрәтин 252-чи илиндән 255-нә гәдәр). Мө'тәззбиллаһ Мәһәммәд Мүстә'инин јериндә хә-лифә олду. Ибтидада чох мәрһәмәтли, әхлағлы олса да, сонра

әхлағы позулуб, зөвгү сәфајә алудә олду. О сәбәблә һөкүмәт иш-ләрини анасы идарә едирди. Көзәлчә тәбиәти-ше'рјјәси вар иди Үч ил хәлифәлик етдикдән сонра 255-дә 23 јашында әмирил-үмә-ралар тәрәфиндән дүшүрүлүб гәтл едилди.

МӨТӘДИБИЛЛАҢ МӘҢӘММӘД. (Һичрәтин 255-чи илин-дән 256-ја гәдәр). Мөһтәдибиллаһ әмиси оғлу Мө'тәззбиллаһын гәтлиндән сонра хилафәтә отурду. Диндар вә адил олдуғуна көрә әмирил-үмәранын рә'јинә мувафиг һәрәкәт етмәди. Араларында дава әмәлә кәлди. Давада јараланыб әсир дүшдү, 256-да 38 јашында гәтл олуңду. 17 оғлу, 6 ғызы галды.

МӨТӘМИД ӘЛИУЛЛАҢ ӘҢМӘД. (Һичрәтин 256-чы илиндән 279-на гәдәр). Мө'тәמיד Әлиуллаһ әмиси оғлу Мөһтәдибиллаһдан сонра хилафәт тахтына чүлүс етди. Мө'тәמיד чох тәнбәл вә һөвә-пәрәст бир адам иди. Она көрә һөкүмәт ишләрини гардашы Мү-вәффәғбиллаһа һавалә етди. Заманында Мисир гит'әси Бәни-Ту-лунун, Түркүстан вә Хорасан тәрәфләри Али-Саманын әлиһә кеч-ди. Бәсрәдә Гәрәмитә зүһура кәлди. Вәлиһәди Мүвәффәғбиллаһ вәфат ејләди. Бу сурәтдә 23 ил һакимијјәт сүрдүкдән сонра 279-да 50 јашында вәфат етди.

МӨТӘЗИДБИЛЛАҢ ӘҢМӘД. (Һичрәтин 279-чу илиндән 289-на гәдәр). Мө'тәзидбиллаһ әмиси Мө'тәמידин јеринә хилафәтә кечди. Чох бачарыгыгы бир зат иди, мәмләкәтдәки ихтишашы тез-ликчә јатыртды. Позулмуш идарәләри дүзәлтди. Бош галмыш дәвләт хәзинәсини долдурду. Малијјә ишләрини ислаһ ејләди. Али-Саманы арадан галдырды. Гәрәмитәнин өһдәсиндән кәлди. Бу һәрч-мәрчлији чох бөјүк гүввәт вә шиддәт илә дәф' еләди. Өзүнү әмирил-үмәралара хәлифә танытдырды. Бу шиддәтинә көрә она «Икинчи Сәффаһ» ләгәбини вердиләр. Али-рәсула вә мәнсәбләринә чох һөрмәт вә һимајәт едәрди. Кә'беји-мүәззәмәни тә'мир етдирди. Сон дәрәчәдә адил, маарифпәрвәр вә мүгтәдир шаир иди. 9 ил 9 ај јарым һөкүмәт сүрдүкдән сонра хәстә олдуғуна көрә 289-да дә ихтијары илә һөкүмәти оғлу Мүктәфибиллаһа тәслим ејләди.

МҮКТӘФИБИЛЛАҢ ӘЛИ. (Һичрәтин 289-чи илиндән 295-нә гәдәр). Мүктәфибиллаһ атасы Мө'тәзид кими тәдбирли, әдаләтли бир һөкмдар иди. Мө'тәמידин заманында Мисирә тәсәллүт тапан Бәни-Тулуң сүләләсини мәһв ејләди. Мисир вә Шамы Аббаси-ләр дәвләтинә илһаг ејләди. Гәрәмитә вә Мүлаһидеји-Исмаилиј-јәни пәришан етди. Бунларын үстүнә көндәрилән әскәрләр һәддән артыг гәнимәт маллар кәтирдиләр. Алты ил једди ај һакимијјәт сүрдүкдән сонра 295-дә 33 јашында вәфат етди.

МҮГТӘДИРБИЛЛАҢ ЧӘФӘР. (Һичрәтин 295-чи илиндән

320-жә гәдәр). Мүгтәдирбиллаһ гардашы Мүктәфибиллаһын јеринә кечди. Мүгтәдир он үч јашлы ушаг олдуғуна көрә һөкүмәт ишләрини анасы идарә етди. Лакин синни-рушдә јетидикдә өз бачарыг көстөрмәди. Гәрамитә һичазә мүсәлләт олду. Мәғрибдә Фатимиләр дәвләти шүчүдә кәлди. Иран вә Чәзирә чәһәтләри итаәтдән чыхдылар. Бағдадда ихтилаф төрәди. Ики дәфә тәхтндән дүшүрүлдү. Јеринә Разибиллаһ вә Гаһирбиллаһы кечиртиләрсә дә ахырда јенә Мүгтәдирә бей'әт етдиләр. Мүгтәдир 24 ил 11 ај хәлифәлик етдикдән сонра хилафәтдән әл чәкди. Бағдаддан чыхды, ахырда бир әскәр тәрәфиндән гәтл олуңду.

ГАҺИРБИЛЛАҺ МӘҺӘММӘД. (Һичрәтин 320-чи илиндән 322-жә гәдәр). Гаһирбиллаһ гардашы Мүгтәдирбиллаһын јеринә кечди. Бу шәхс чох залым вә гантөкүчү бир адам иди. Наһаг јерә олдуруду адамларын арасында өкәј анасы да вар иди. Ики илә гәдәр хәлифәлик етдикдән сонра 322-дә хилафәти Разибиллаһа тәслим еләди. Даһа 12 ил јашајыб 52 јашында вәфат етди.

РАЗИБИЛЛАҺ МӘҺӘММӘД. (Һичрәтин 322-чи илиндән 329-на гәдәр) Разибиллаһ 322-дә әмисә Гаһирбиллаһын јеринә кечди. Заманында Аббасиләр дәвләти чәт зәифләшди. Ромалылар шимал тәрәфдән һүчүм едиб мүсәлманларын хәјли јерләрини зәбт ејләдиләр. Валиләрлән бәзиләри истиглал е'лан етмәјә башладылар. Әмирил-үмәралар һөкүмәт ишләрини даһа да гарышдырдылар. Әмирил-үмәралыг ирен кечмәк үчүн Разибиллаһ фәрман сәдир етди. Разибиллаһ једди ил һөкүмәт сүрдүкдән сонра 329-да 32 јашында истисга азарындан вәфат етди.

МҮГТӘФИБИЛЛАҺ ИБРАҺИМ. (Һичрәтин 329-чу илиндән 333-нә гәдәр). Мүгтәфибиллаһ гардашы Разибиллаһын јеринә кечди. Заманында гәјәт шидәтли ачыг олду. Әмирил-үмәраларын арасында чәкишмә әмәлә кәлди. Мүгтәфинин һөкүмәти анчаг бу чәкишмәләри јатыртмаг илә өтдү. Дәрд ил һакимийјәт сүрдүкдән сонра 333-дә хәлифәлији Мүстәкфибиллаһа тәслим еләди. Даһа 24 ил јашајыб 357-дә вәфат етди.

МҮСТӘКФИБИЛЛАҺ АБДУЛЛА. (Һичрәтин 333-чу илиндә 334-нә гәдәр). Мүстәкфибиллаһ 333-дә әмисә оғлу Мүгтәфибиллаһ јеринә хилафәтә кечди. Заманында Али-Бәјадан Мүзәзид Әһмәд тәрәфдарлары илә Бағдада кирди. Күч илә әмирил-үмәра олду. Хәлифәнин рүшәтиниә Али-Бәјаның адларышы пуллара зәрб етдиләр. О күндән е'тибарән әмирил-үмәралыг јүз илә гәдәр Али-Бәјә әлиндә галды. Аббаси хәлифәләри шүфуз вә гүввәтдән дүшдү. Јалныз адлары галды. Мәһкәмәти әмирил-үмәралар идарә етдиләр. Хүтбәләрдә дә онларын адлары охунду.

Мүстәкфибиллаһ бу сурәтлә бир ил јарым ај хәлифәлик ет-

дикдән сонра 334-дә 46 јашында вәфат етди.

МӘТИ'БИЛЛАҺ ФӘЗЛ. (Һичрәтин 334-чу илиндән 363-нә гәдәр). Мәти'биллаһ 334-дә әмисә оғлу Мүстәкфинин јеринә хәлифә олду. Мәти' шаир вә чох јумушагтәбиәт иди. Заманында Али-Бәјә шүфузларышы даһа бир гәт артырдылар. Мүзәзиддәвлә Әһмәд вәфат етди, јеринә Иззиддәвлә әмирил-үмәра олду. Румлар Ислам мәмләкәтиндән хәјли јер зәбт еләдиләр, мүсәлманлара чохлу зәрәр вердиләр. Анадолудақы Дијарбәкрә вә Суријаја гәләр јүрүдүләр. Мәти' исә мугабиләдән вә мәмләкәти сахламагдан ачыг галды. Лакин Гәрамитәдән һәчәрил-әсвәди алыб јеринә гәјдү. 29 ил беш ај һөкүмәт сүрдүкдән сонра фәлч илләтинә мүбтәлә олду. 363-дә хилафәти оғлу Таибиллаһа тәслим еләди. 364-дә 63 јашында вәфат етди.

ТАИБИЛЛАҺ ӘБДУЛКӘРИМ. (Һичрәтин 363-чу илиндә 381-нә гәдәр). Таибиллаһ 363-дә атасынын јеринә кечди. һөкүмәт вә мәмләкәтин идарәләри вә ишләрин нәзарәти Али-Бәјадан Иззиддәвләнин әлиндә иди. Хәлифә олунча Иззиддәвлә вә Бәһәүддәвлә илә хәјли чәкишди. Нәһәјәт, 18 ил хәлифәлик етдикдән сонра Бәһәүддәвләнин күчү илә дүшүрүлүб, хилафәт әмисә оғлу Гаһирбиллаһа верилди. Даһа он ики ил јашајыб, 339-дә вәфат етди.

ГАДИРБИЛЛАҺ ӘҺМӘД. (Һичрәтин 381-чи илиндән 422-жә гәдәр). Гаһирбиллаһ 381-дә әмисә оғлу Таинин јериндә хәлифә олду. Атасы Исһаг исә хәлифәлик етмәмишдир. Султан Маһмуд Гәзнәвинин бүтүн мүддәти-сәлтәнәги хәлифәлик еләди. Заманында әмирил-үмәралыг чәкишмәсиндән башга бир шәј олмады. 41 ил 8 ај һөкүмәт сүрдүкдән сонра 422-дә 86 јашында вәфат етди. Аббаси хәлифәләри арасында бундан чох јашајан олмамышдыр.

ГАИМ БИӘМУРУЛЛАҺ АБДУЛЛА. (Һичрәтин 422-чи илиндән, 467-жә гәдәр). Гаим Биәмуруллаһ атасы Гаһирбиллаһын јеринә кечди. Заманында фатимиләрдән Мүстәнсирбиллаһ Бағдады вә бүтүн Ираги-әрәби зәбт еләди. Хүтбәни өз адына охуттурду. Гаим Биәмуруллаһ гачыб сәлчугиләрдән түрк һөкмдары Тоғрул бәјә пәнаһ апарды. Бир илдән сонра Тоғрул бәјин имдады илә Бағдады керн алды. Әмирил-үмәралыг Али-Бәјә әлиндән чыхыб сәлчугиләр әлиндә галды. Гаим 44 ил јарым һөкүмәт сүрдүкдән сонра 467-дә 76 јашында вәфат етди.

МҮГТӘДИ БИӘМУРУЛЛАҺ АБДУЛЛА. (Һичрәтин 467-чи илиндән 487-жә гәдәр). Мүгтәди Биәмуруллаһ 19 јашында бабасы Гаһирбиллаһдан сонра Мәлик Шаһ Сәлчугинин сө'ји илә хилафәтә кечди. Мәлик шаһын вәзир Низамилмүлкүн һүммәти илә Бағдадда елм вә маариф чох төрәggi еләди. Тарихләрин ән сәкиһи

олан «Тарихи-Чолали» ичад олунду. Мүгтәди Биәмруллаһ әдаләт-ли, ағыллы вә бачарыглы бир һөкидар иди. Хүтбәдән әмирил-үмәралыг адыны «ыхартды. Јалныз хәлифә адына охуттурду. За-манында Ислам мәмләкәти хејли гүввәт вә шөвкәт газанды. 19 ил 5 ај хилафәт етдикдән сонра 487-дә 38 јашында фачиәви вәфат етди.

МҮСТӘҺЗИРБИЛЛАҺ ӘҺМӘД. (Һичрәтин 487-чи илиндән 512-јә гәдәр). Мүстәһзирбиллаһ 487-дә атасы Мүгтәдинин јериндә хәлифә олду. Мүстәһзир әдаләтли, чәсарәтли, елмә һөрмәт едән бир шәхс иди. Заманында Бәркүјарыг Сәлчуги чох нүфуз газан-мышды. Әһли-сәлиб (хачпәрәстләр) Ислам мәмләкәтини һүчүм етдиләр. Раһна, Әнтакија вә Гүдси-шәрифи алдылар. Имам Гәззали онун заманында јетишмишдир. 25 ил һөкүмәт сүрдүклән сонра 512-дә 44 јашында вәфат етди.

МҮСТӘРШИДБИЛЛАҺ ФӘЗЛ. (Һичрәтин 512-чи илиндән 529-на гәдәр). Мүстәршидбиллаһ 512-дә атасы Мүстәһзирин јеринә кечди. Заманында мәмләкәт низамсызлыг ичиндә боғулурду. Султан Мәс'уд Сәлчуги дава е'лан еләди, гәләбә чалды. Мүстәр-шид онлара әсир дүшдү. 529-да әсир икән 43 јашында гәтл олун-ду. 17 ил 2 ај хәлифәлик еләмишдир.

РАШИДБИЛЛАҺ МӘНСУР (Һичрәтин 529-чу илиндән 530-а гәдәр). Рашидбиллаһ 529-да атасы Мүстәршидбиллаһын јериндә һөкмдәр олду. Сәлчугиләрә дава е'лан етди. Султан Мәс'уд Сәлчуги күчлү әскәр илә Бағдады әлли күн мүһәсирә едиб ала билмәди, кери гајытты. Аралан чох кечмәди, тәкрарән кедиб Бағ-дады зәбт еләди. Рашидбиллаһ әввәл Мосул шәһәринә, сонра Ис-фаһан шәһәринә гәтди. 532-дә 43 јашында Исфаһанда гәтл олун-ду. Бир ил 11 күн хәлифәлик етмишдир.

МҮГТӘФИ ЛАӘМРУЛЛАҺ МӘҺӘММӘД. (Һичрәтин 530-чу илиндән 555-ә гәдәр). Мүгтәфи Лаәмруллаһ 530-да гардашы оғлу Рашидбиллаһын јеринә кечди. Мүгтәфи әхлаглы, чәсарәтли, тәд-бирли, мәмләкәт ишләриндә маһир вә маарифпәрвәр бир һөкмдәр иди. Заманында нечә давалар олдуса да, һамысында гәлиб кәлди. һөкүмәтини мүлкү вә әскәри ишләрини низама салды. Әмирил-үмәралар әлиһәкки нүфуз вә гүввәти бир гәдәр јүнкүлләшдирди. Ингирава үз тутган Аббасиләр дөвләти бир гәдәр чанланмаға башлады. Нә чарә, өмрү вәфа етмәди, 25 ил хәлифәлик етдикдән сонра 555-дә 66 јашында вәфат етди.

МҮСТӘНЧИДБИЛЛАҺ ЈУСИФ. (Һичрәтин 555-чи илиндән 566-ја гәдәр). Мүстәнчидбиллаһ 555-дә атасы Мүгтәфинин јеринә кечди. Мүстәнчид рәјјәтпәрвәр, шүчәәтли, әдаләтли бир зат иди.

Заманында мәмләкәтин бир-чох јерләриндә ихтилал вә фитнәләр олду. Бир мүддәт гардашы илә чәкишди. Сурија тәрәфиндә бөјүк зәлзәлә әмәлә кәлди, чохлу зәрәр верди. О сәбәбләр илә әһали онун заманында раһатлыг көрмәди. 11 ил һакимийјәт сүрдүкдән сонра 566-да 48 јашында вәфат етди.

МҮСТӘЗИ' БӘНУРУЛЛАҺ КӘСӘН. (Һичрәтин 566-чы илин-дән 575-нә гәдәр). Мүстәзи 566-да атасы Мүстәнчидин јериндә хә-лифә олду. Мәмләкәтин ичиндәки ихтилалары јатыртмаға, асилә-ри итаәт етдирмәјә чох чалышды. һөкүмәт гүввәт вә нүфузуһу бир гәдәр сахламаға мүвәффәг олса да ачлыг, таун, вәба кими хәстәликләр әмәлә кәлиб, әһалинин раһатлығыны позду. Заманын-да Африканын шималында вә Суријада һакимлик едән Фатимиләр дөвләти Сәләһәддин Әјјуби тәрәфиндән мүнгәриз едилди. Әндәлус-дан башга Ислам мәмләкәтләринин һамысында Мүстәзи хәлифә таныныб хүтбәни онун адына охудулар. Доғгуз илдән зијадә һө-күмәт сүрүб 575-дә 39 јашында вәфат етди.

НАСИРӘДДИНБИЛЛАҺ ӘҺМӘД. (Һичрәтин 575-чи илиндә 622-јә гәдәр). Насирәддинбиллаһ 575-дә атасы Мүстәзинин јеринә кечди. Заманында Әндәлус һөкүмәти вә Фатимиләр дөвләти мүн-гәриз олдуғуна көрә аббасиләр үчүн истифадә етмәли заман иди. Лакин Насирәддинбиллаһ истифадә едә билмәди. Орта Асијада тәшкил олунан Бөјүк Харәзмшаһлар һөкүмәти Чинкиз хана бәр-бад етдиләр. Бунун да Аббасиләр дөвләтини ингираздан гуртар-маға фәидәси олмады. Алим вә фәзил бир шәхс олдуғуна көрә һәдис елми илә мәшғул олду. «Руһил-арифин» адында бир китаб јазды. 47 ил хәлифәлик етдикдән сонра 622-дә 69 јашында вәфат етди.

ЗАҺИР БИӘМРУЛЛАҺ МӘҺӘММӘД (Һичрәтин 622-чи илин-дән 623-нә гәдәр). Заһирбиллаһ атасы Насирәддинбиллаһын вәфа-гындан сонра хилафәтә кечди. Заманында Чинкиз хан әскәри ву-рушуб, чохлу мүсәлман ганы төкүлдү. Өзү адил, мәрһәмәтли бир һөкмдәр иди. Дәчлә нәһри үстүндә бир көрүк јапдырды. 9 ај ја-рым хәлифәлик етдикдән сонра 623-дә 52 јашында вәфат етди.

МҮСТӘНСИРБИЛЛАҺ МӘНСУР. (Һичрәтин 623-чу илиндән 640-а гәдәр). Мүстәнсирбиллаһ 623-дә Заһирбиллаһын јеринә хи-лафәт тәхтинә отурду. Низамдан дүшмүш дөвләт идарәләрини бир нөв ислаһ ејләди. Моғоллар илә бир дәфә вурушду. Бағдадда «Мәдрәсеји-Мүстәнсиријјә»ни бина етдирди, Әдаләт вә мәрһәмәт-ли рәфтарындан тәбәәси мәмнун олду. Китаб мүталиәснини фәв-гәләдә севәрди. 16 ил 11 ај хәлифәлик етдикдән сонра 640-да 51 јашында вәфат етди.

МУСТӘСИМБИЛЛАҢ АБДУЛЛА. (Һичрәтин 640-чы илиндән 656-жа гәдәр). Мүстәсим Аббаси хәлифәләринин ахырынчысыдыр. Аббасиләрин бөјүк дүшмәни олан Мүвидәддин бин Әлгәми онун вәзир иди. Бу шәхс һәмшә хилафәти аббасиләрдән алыр эләвиләрә вермәжә чалышарды. Һүләкү хан илә мүнәрибә етди. Багдад үстүнә јүјүрмәјинә сәбәб олду. Вурушдулар, хәлифә мәғлүб олду. Ахырда Ибн Әлгоми јаландан деди ки, Һүләкү хан бизим илә мусәлиһә етди. Мүстәсим бунун сөзүнә алдакды. Багдадын бөјүкләри илә Һүләкүнүн истигбалына чыкды. Һүләкү онларын һәмшәсини өлдүртдү. Татар әскәри Багдада кирди. Бүтүн бинәләрәни ухды, китабханаларын јандырды. Минләрлә күнәһәсиз мусәлманлары гылынчдан кечиртди. Һүләкүнүн Багдада олан бу тәсәллүтү-мәдәнијјәтә вурдуғу зәрәри һәддән зијадәдир. Мүстәсим гәтә олунмағла Багдада Аббасиләр дөвләти мүнәғриз олду. Фәғәт, бир мүддәтдән сонра Мисирдә јенә бир дөвләт дүзәлтдиләр.

Мүстәсим 15 ил 8 ај һакимнијјәт сүрдү. Вәфатында 47 јашында иди.

АББАСИЛӘР СУЛАЛӘСИ

№	Аدلлары	Чүлүс тарихләри,	Хилафәт мүддәтләри	Јашлары
1.	Абдулла Сәффәһ	132	4 ил 8 ај	30
2.	Әбү Чәфәр Мәнсур	136	22	63
3.	Мәһәммәд Мейди	158	12	33
4.	Муса һади	169	1 ил 2 ај	25
5.	Һарун әр-Рәшид	170	23	45
6.	Мәһәммәд Әмин	193	5	28
7.	Мә'мун	198	26	48
8.	Мө'тәсимбиллаһ Мәһәммәд	218	9	48
9.	Васигбиллаһ һарун	227	5 ил 9 ај	32
10.	Мүтәвәккид Әлиуллаһ Чәфәр	232	15	40
11.	Мүнтәсирбиллаһ Мәһәммәд	247	алты ај	24
12.	Мүстә'инбиллаһ Әһмәд	248	3 ил 9 ај	31
13.	Мө'тәззбиллаһ Мәһәммәд	252	3 ил	23
14.	Мөһтәдибиллаһ Мәһәммәд	255	14 ај	38

№	Аدلлары	Чүлүс тарихләри	Хилафәт мүддәтләри	Јашлары
15.	Мө'тәкид Әлиуллаһ Әһмәд	256	23	50
16.	Мө'тәзидбиллаһ Әһмәд	279	9 ил 9 ај јарым	35
17.	Мүктәфибиллаһ Әли	289	6 ил 7 ај	33
18.	Мүгтәдибиллаһ Чәфәр	295	24 ил 11 ај	32
19.	Ғаһирбиллаһ Мәһәммәд	320	2 ил	52
20.	Разибиллаһ Мәһәммәд	322	6 ил 10 ај	32
21.	Мүгтәфибиллаһ Ибраһим	329	4	55
22.	Мүстәкфибиллаһ Абдулла	333	1 ил јарым	46
23.	Мәти'биллаһ Фәзл	334	29 ил 5 ај	63
24.	Таибиллаһ Әбдүлкәрим	363	18	—
25.	Ғадирбиллаһ Әһмәд	381	41 ил 8 ај	86
26.	Ғаним Биәмруллаһ Абдулла	422	44 ил јарым	76
27.	Мүгтәди Биәмруллаһ Абдулла	467	19 ил 5 ај	38
28.	Мүстәһзирбиллаһ Әһмәд	487	25	44
29.	Мүстәршидбиллаһ Фәзл	512	17 ил 2 ај	43
30.	Рашидбиллаһ Мәнсур	529	Бир ил 11 күн	43
31.	Мүгтәфи Лаәмруллаһ Мәһәммәд	530	25	66
32.	Мүстәнчидбиллаһ Јусиф	555	11	48
33.	Мүстәзи' Бәнуруллаһ һәсән	566	9	39
34.	Насирәддинбиллаһ Әһмәд	575	47	69
35.	Заһир Биәмруллаһ Мәһәммәд	622	9 ај јарым	...
36.	Мүстәнсирбиллаһ Мәнсур	623	16 ил 11 ај	51
37.	Мүстә'симбиллаһ Абдулла	640	15 ил 8 ај	47

АББАСИЛӘРИН МИСИР ШӨ'БӘСИ.

Һүләкү хан Багдады алдыгда Мүстә'симни гардашы Мүстәнсирбиллаһ Әһмәд һәбсдән гачды, Мисирә кетди. О вахтлар Мисирдә ва Шамда гуламани-этракдан Заһир Бибрәс һөкүмәт сүрдү. Заһир Бибрәс шәһәрнин бөјүкләри илә бирләшди. Мүстәнсири

эскэр көндөрдү, галиб келип чохлау генимэт маллар илэ гајытдылар.

Нүшам мэмлекетини ислаһ етмөјө вэ аһалини варландырмаға ичтиһад етди. Алим вэ фазил бир шәхс иди, мэмлекетин елм вэ маарифинэ хејли тәрәтти верди. Заманында эрәб дили үмуми бир дил һалына кирди. Хачпәрәстләр дәхи эрәбчә сөйлөшмөјө башладылар, Иччили эрәбчөјө тәрчүмә етдиләр. 8 ил һөкүмәт сүрдүкдән сонра 180-да вәфат етди.

ҺӘКӘМ БИН НҮШАМ. (Ичрәтин 180-чи илиндән 206-ја гәдәр). Һәкәм 180-да атасы Нүшамдан сонра хилафәтә кечди. Ибтидада көзәл ишләр башласа да, сонра әхлагы позулуб ејш ишрәт, зөвгү сафајә алудә олду, Мәмлекәт үмүратыны нәзәрдән салды. Она көрә гәрб императору Шарлманын эскәри Испанија илэ Франса арасындакы Пиренеј дағларыны ашды, Әндәлуса һүчүм етмөјө башлады. Һәкәмин әмиләри Сүлејман вэ Абдулла Шарлманын һүчүмундан истифадә едиб, ихтилал чыхартдылар. Һәкәм исә Шарлманын эскәрләрини мәмлекәтдән харич ејләди, әмиләрини үстүнә эскәр көндәрди. Сүлејман тәләф олду, Абдулла Фаса гачды. Шарлман вэ Астори кралы Икинчи Алфонс илэ сүлл еләди. Әндәлослуларын бир гисми бундан наразылыг етмөјө башладылар. Һәкәм онлар илэ шиддәтли мүамилә етди. Бир чохуну мәмлекәтдән сүркүн ејләди. Сүркүн оланлардан ијirmi мин нәфәр Фаса вэ Мисирә кетдиләр. Искәндәријә вэ Крит қазирәсини зәбт едиб бир һөкүмәт тәшкил етдиләр. Рәјасәт Әбу Һәфс адлы бир шәхсин өһдәсиндә иди. Крит қазирәсиндәки Ганадија шәһри бу сүркүн едилән эрәбләрин тәрәфиндән бина едилмишдир. Һәкәм 26 ил һөкүмәт сүрдүкдән сонра 206-да вәфат етди.

ИКИНЧИ ӘБДҮРРӘҺМАН БИН ҺӘКӘМ. (Ичрәтин 206-чы илиндән 237-јә гәдәр). Икинчи Әбдүррәһман 206-да атасы Һәкәмин јериндә хәлифә олду. Илләрдән бәри мәмлекәтдә иғтишаш чыхаран Абдулланы (атасынын әмисини) дәф, Астори кралыны мәғлуб еләди. Әндәлуса һүчүмә башлајан Франса кралы Луинни эскәрини пәришан етди.

Бу арада норманлар дәниздән Әндәлуса тәчавүз етмөјө башладылар. Әбдүррәһман кәми тәртиб етдириб тәчавүзләринин габағыны алды. Харичиләрини мүнтәзәм јоллар илэ мәркәзә рәбт еләди. Әбдүррәһман Әндәлусун бөјүк һөкүмдарларындан, елм вэ мәрифәт саһиб би шәхс иди. Һарада мәшһур алим вэ философ (һикмәт саһиб) олсајды, сарајына дәвәт едәрди. Сарај алим вэ философлар илэ долу иди. Заманында елм вэ маариф вэ Ислам мәдәнијјәти фөвгәләдә тәрәтти етди. 31 ил һөкүмәт сүрдүкдән сонра 247-дә 62 јашында вәфат етди.

МӘҺӘММӘД БИН ӘБДҮРРӘҺМАН. (Ичрәтин 237-чи илин-

дән 272-јә гәдәр). Мәһәмәдин хилафәти заманында мәмлекәтин фәлакәти артмышды. Ачлыг, зәлзәлә, вәба кими азарлар бири-бирини далынча зүһура кәлди. Бунлардан әләвә, хачпәрәст һөкүмәтләри бирлөшиб Әндәлуса һүчүм етдиләр, Әндәлусун нечә-нечә јерләрини алдылар. Тәлитлә шәһәрини зәбт, Лиссабону мүһасирә етдиләр. Бәзи вилајәтләрин валиләри дәхи өз һөкүмәтләринә хәјанәт едиб, дүшмәнә көмәк еләдиләр. Хүсусән, Өмәр бин Һифас адлы бир сәрдар вар гүввәсијлә дүшмәнләрә гошулду. Ислам һөкүмәтинин бөјүк фәлакәтләринә сәбәб олду. Анчаг Мәһәмәд гејрәтли вэ иғтидарлы бир һөкүмдар олдуғуна көрә бу мүшкүлатын һамысыны рәф етди. Оғлу Мендезин сәркәрдәлији илэ көндәрдији эскәр дүшмәнләри мәғлуб етди. Дүшмәнләр тәрәфиндән зәбт олуан јерләрин чоху кәри алынды. Өмәр бин Һифас исә өлдүрүлдү. Нәһәјәт, 24 ил һакимијјәт сүрдүкдән сонра 272-дә 65 јашында вәфат етди.

МЕНДЕЗ БИН МӘҺӘММӘД. (Ичрәтин 272-чи илиндә 275-нә гәдәр). Мендез 272-дә Мәһәмәдин јеринә тәхтә отурду. Чәсарәти вэ гәһрәманлығы илэ мәшһур иди. Хәлифә олунча мәмлекәтиндәки ихилаллары арадан галдырмаға киришди. Эскәрләрә сәрдарлыг етмөјө өз өһдәсинә алды. Үсјаны үчүн өлдүрән Өмәр бин Һифасин оғлу Галиб дәхи атасы кими ихтилал тәрәтти. Африкадан кәтирдји бәрбәриләр, хачпәрәстләр вэ јәһудиләрдән мүрәккәб эскәр илэ Тәлитлә шәһәрини зәбт еләди. Мендез өзү эскәр кәтириб Тәлитләни мүһасирәјә салды. Там галиб кәләчәк заманда шәһид едилди. Һәкүмдар вә сәрдарын шәһадәти Ислам эскәринин позулмасына сәбәб олду. Үч ил һөкүмдарлыг етмишди.

БИРИНЧИ АБДУЛЛА БИН МӘҺӘММӘД. (Ичрәтин 275-чи илиндән 300-нә гәдәр). Абдулла гардашы Мендезин јеринә һөкүмдар олду. Заманында мәмлекәтин мүхтәлиф јерләриндә ихтилал вә үсјан зүһура кәлди.

Галиб бин Һифас исә Тәлитләјә кириб јерини мөһкәмләшдирди. Валиләр үсјан едиб истиглал иддиасына дүшдүләр. Галиб илэ Астори кралынын арасы позулду. Абдулла эскәр көндәриб эскәрләрини пәришан еләди. 25 ил хәлифәлик етдикдән сонра 300-чү илдә вәфат етди.

ҮЧҮНЧҮ ӘБДҮРРӘҺМАН БИН МӘҺӘММӘД. (Ичрәтин 300-чү илиндән 350-јә гәдәр). Үчүнчү Әбдүррәһман 300-чү илдә хилафәт тәхтинә отурду. Бунун заманында Шәргдә һөкүмәт сүрән Аббасиләр дөвләти чох зәифләшмишди, она көрә Әбдүррәһмана «әмирил-мәминин» ләгәби верилди. Тәлитләдә 45 илдән бәри мүстәгил һөкүмәт сүрән Бәни-Һифас Әндәлус мәмлекәтини бөлмәк гәсдинә лүшүдү. Лакин Үчүнчү Әбдүррәһман эскәр көндәриб онлары мәғлуб вә пәришан еләди, истиглалларыны мәһв етди. Астори

кралы Әбдүррәһман һәрб е'лан етдисә дә, мәғлуб олду. Сәмурә адлы мәшһур галаны тәслим етмәжә мәчбур олду. Әбдүррәһман бүтүн баш галдыран хачпәрәст һөкүмәтләрини мәғлуб вә фитнәләрини сакит еләди.

Үчүнчү Әбдүррәһман, бир тәрәфдән, хырда һөкүмәтләр илә дава едиб фитнәләрини ятыртмаға мәшғул иди, о бири тәрәфдән дә, мәмләкәтин тәрәгги вә абадлығына киришди. Бунун заманында Испанија гитә'си јер үзүнүн ән варлы, ән мә'мур бир мәмләкәти олду. Дөвләтин үмури-малијјәси ислаһ едилди. Синаәт, тицарәт вә зираәт фәғһәләдә тәрәгги етди. Елм вә маариф чоһалды. ӘндәлуСУН маллары әчнәби мәмләкәт базарларында ән мө'тәбәр малдарындан сафиларды вә ағыр гијмәтләрә сатылырды. ӘндәлуСУН мүхтәлиф шәһәрләриндә елми вә фәнни чәмијјәтләр ачылды. Хүсусән Гуртубә шәһәриндәки фәнни әнчүмәнләринә дүнјанын һәр тәрәфиндән алимләр кәлиб ајлар илә мүбаһисә вә музакирдә олурдулар.

Үчүнчү Әбдүррәһманын заманында Гуртубәдә бир тиббијә мәдрәсәси тә'сис олунду. Авропада илк дәфә ачылан тиббијә мәдрәсәси буидур. Бу мәдрәсәјә Авропадан хачпәрәстләрин өвладлары кәлиб әрәбчә охујурдулар. Тәһсилләрини икмал етдикдән сонра Авропа һөкмдарларынын нечәси вә хачпәрәстләрин бөјүкләри мәмләкәтләринә гајыдыб хачпәрәстләрә тә'лим едирдиләр. Һәр ил Гуртубә шәһәринә көрүшә кәлиб, мүсәлманлардан көрдүкләри һөкүмәт вә илтифата һејран галырдылар. Јалныз Гуртубә шәһәриндәки китабханада алты јүз мин чилд китаб вар иди. Бу мәмләкәтин саир шәһәрләриндә дәхи јетмишә гәдәр китабханалар вар иди. Үчүнчү Әбдүррәһман Гуртубә јанында бина етдији «Мәдәнијјәтис-Зәһра» имарәти сәнәт вә зијнәтчә дүнјанын ән көзәл вә мәшһур биналарындан бирисидир. 50 ил һөкүмәт сүрдүкдән сонра 350-дә 72 јашында вәфат етди.

ИКИНЧИ ҺӘКӘМ БИН ӘБДҮРРӘҺМАН. (Һичрәтин 350-чы илндән 365-нә гәдәр). Икинчи һәкәм 350-дә атасы Әбдүррәһманын јеринә кечди. Бунун заманы ӘндәлуСУН ән парлаг, ән мә'мур заманыдыр. Өзү көзәл әхлағлы, алим вә фазил бир шәхс олдуғуна көрә ӘндәлуСДА чоһлу алимләр, фазилләр, әдибләр вә шаирләр јетишди. Һәндәсә, һесаб, шә'р вә китабәтдә кишиләр дәрәчәдә бөјүк шәһрәт газанан ханымлар мејдана чыхды. Һәкәм тәһрири-нүфуз үсулулу мәмләкәтдә вәз' етди. Бир нечә бөјүк нәһрләри чәдвәлләр вәсәтисилә бири-биринә јол еләди. СуСУЗ бир јери сувармағ үчүн мәхСУСИ чәдвәлләр вә архлар газытдырды. Чәбәлүт-таригдән Пиреней дағларына гәдәр олан јерләрин мәдәниләрини чыхартди. Әһали һәддән артығ варланды. Лакин әһалинин варландығча әхлағи повулу. Исраф вә сәфәһәт јоллары ачылмаға башлады. Шәрәб ичмәжә тутушдылар. Бу ишләрни габағыны алмай

үчүн Һәкәм ӘндәлуСДАКЫ үзүм бағларынын һамысыны јандыртса да о гәдәр тә'сир бағышламады. Бу әхлағсызлығларын чоһалмасы ӘндәлуС һөкүмәтини ингиразына јол ачды. Һәкәмин заманында бирчә Лион краллығы илә дава олунду. Хачпәрәстләрин арасында чәкишмә тәрәјиб Һәкәмдән көмәк истәдиләрсә дә, Һәкәм ишләринә гарышмады. Һәкәмин заманы ӘндәлуСУН ән парлаг заманы олса да, ингирази-мүгәддимәси дә онун заманында башланмышдыр. 15 ил һөкүмәт сүрдүкдән сонра 365-дә 63 јашында вәфат етди.

ИКИНЧИ ҺҮШАМ БИН ҺӘКӘМ. (Һичрәтин 366-чы илндән 403-ә гәдәр). Икинчи Һүшам 366-да атасы Һәкәмин јериндә хәлифә олду. 11 јашлы ушағ олдуғуна көрә анасы Сәбиһә она вәсијә тә'јин едилиб, мәмләкәти идарә етмәжә башлады. Сәбиһә елми, мәрифәтли бир ханым иди. Мәмләкәти чох јәхши идарә етди. Иш башына бачарығлы адамлар тә'јин еләди. Бундан әлавә Һүшамын Мәһәммәд МәнСУР адында мүгәдир вә маһир бир вәзир иди. Бунларын сәјәсиндә мүтәфиг хачпәрәст һөкүмәтләри илә әлли дәфәдән зијадә дава едилди, һамысында гәләбә чалынды. Зәбт олунан јерләр кери алынды. Нәһәјәт Һүшамын вәзир МәнСУР вә МәнСУРУН оғлу Әбдүлмәлик, бунларын даһынча Сәбиһә вәфат етдиләр. Һүшам дәхи 404-чү ил ихтилалларынын бириндә гәтл олунду.

МӘҺӘММӘД БИН ӘБДҮЛЧАББАР ВӘ СҮЛЕЈМАН БИН ҺӘКӘМ

Үчүнчү Әбдүррәһманын нәвәси Мәһәммәд бин Әбдүлчаббар 391-дә Һүшамын јеринә кечди. Бир мүддәтдән сонра Тәлитлә тәрәфиндәки әһали Мәһәммәдин гардашы оғлу Сүлејман бей'әт етдиләр. Узун мүддәт бунлар арасында ганлы давалар олду. Һәр икиси тәрәфдарлары олан хачпәрәст һөкүмәтләриндән көмәк истәдиләр. ӘндәлуС Ислам һөкүмәти кими бөјүк бир дөвләтин мәнв олмасыны дөрд көз илә көзләјән хачпәрәст һөкүмәтләри онлара көмәк вердиләр. Даваларыны даһа да шиддәтләндирдиләр. Нәһәјәт, Мәһәммәд бин Әбдүлчаббар гәтл олунду. Сүлејман бин Һәкәм һөкүмәтә малик олду. ӘндәлуС мәмләкәтиниң үчә бөлдү. Һөкүмәтә садиғ олмағ шәрти илә инаңдығы үч вәлијә верди. Әһали бундан наразы олдулар. Сүлејманын вәзир һејрарын тәшвиғи илә Африкада һөкүмәт едән Әли бин Һәмуду ӘндәлуС һөкмдарлығына дә'вәт етдиләр.

ЭЛИ БИН ҺАМУД ВӘ ДӨРДҮНЧҮ ЭБДҮРРӘҺМАН. Эли бин Һамуд Имам Һасән әлејһис-саламын сүлаләсиндәдир. Тинчә вә Синәдә валилик едирди. Эндәлус әһалисинин бир гисминин дә'вәтин гәбул етди. Әскәр илә Эндәлусун үстүнә јүрүдү. Сүләйманы мәғлүб вә гәтл еләди. Эндәлус һөкүмәти тахтына отурду. Лакин әһалисинин бир гисми Мәһәммәд бин Әбдүлчаббарын оглу Әбдүррәһмана беј'әт етдиләр.

ДӨРДҮНЧҮ ЭБДҮРРӘҺМАН ВӘ ГАСИМ БИН ҺАМУД. Әбдүррәһман тахтына отурунча Эндәлус мәмләкәти икијә ажылды. Бирн Эли бин Һамудин, о бирн Дөрдүнчү Әбдүррәһманын тәһти-идарәсиндә иди. Әбдүррәһман илә Эли ворушдулар. Эли галиб кәлдисә дә, бир аз сонра әһали тәрәфиндән боғулуб тәләф едилди. Ондан сонра Дөрдүнчү Әбдүррәһманын тәрәфдарлары чоғалды. Өзүнү Эндәлус һөкүмдары е'лан етди, «Муртәзабиллаһ» үнваныны алды. Лакин Эндәлус әһалисин арасында бирлик олмадығын-дан бир гисми Әлинин гардашы Гасим бин Һамуда беј'әт етдиләр.

ГАСИМ БИН ҺАМУД ВӘ ЈӘҺЈА БИН ЭЛИ. Гасим бин Һамуд һөкүмдар олунча Эли бин Һамудун Африкадакы оглу Јәһја вәлиһәдлик иддасына дүшдү. Африкада Эндәлуса кәлди. Атасынын мирасыны тәләб едиб Гасим илә даваја киришди. Гасимн мәғлүб едиб атасы Әлинин јериндә һөкүмдар олды. Бу сурәтдә Эндәлус һөкүмәти јенә икијә ажылды. Бирисн Әбдүррәһман тәрәфдары олан әмәвиләр, бирн Гасим тәрәфдары олан әләвиләрдән ибарәт иди. Буналарын арасында чәкишмә вә давалар узун мүддәт давам етди. Мәмләкәтин идарәсин позулду. Даваларын бириндә Јәһја гәтл олуңду. Бу һала мүсәлманлар ган ағлајырды. Лакин Эндәлусдан мүсәлманлары харич етмәјә фүрәт көзләјән хачпәрәстләр севи-нирдиләр.

ҮЧҮНЧҮ ҺУШАМ БИН МӘҺӘММӘД. Мәһәммәд бин Әбдүлчаббарын оглу Үчүнчү Һушам 417-дә Јәһја гәтл олуңдугдан сонра әһали тәрәфиндән һөкүмдарлыға дә'вәт олуңду. Һушам дунја иш-ләрини бурахиб итаәт вә ибадәтә мәшғул олмушду. һөкүмдарлыға дәјәгәти олмадығыны бәјән етсә дә, әһалинин исрар вә тәкра-рына көрә тахтына отурду. Әскәр јығыб хачпәрәстләр илә дава еләди. Ондардан хејән јерләр вә шәһәрләри керн алды вә һөкү-мәт үчүн фәјләли муһәңдәләр әгд етдикдән сонра гајыдыб пајтах-ты олан Гуртуба шәһәринә кәлди. Бир-бири илә чәкишән вали-ләрә мүәссир хитабнамәләр көндәрди. Ислам дәвләтинин хачпә-рәстләр элине келчәјини бәјән едиб онлары бирлијә дә'вәт етди. һүммәтсиз валиләр Һушамын хитабнамәсинә е'тина етмәдиләр. Истеһза илә чаваб вердиләр. Шәхсн чәкишмәләриндән әл чәкмә-диләр. Бу сәбәблә Һушам һөкүмдарлығы бурахды. Аиләси илә Гур-туба шәһәриндән чыхыб кетди. Эндәлусдакы әмәвиләр сүлаләси Һушам илә тамам олды.

ЭНДӘЛУСДА ХЫРДА ҺӨКҮМӘТЛӘР.

Һушамдан сонра 422-дә Эндәлусдакы бөјүк Ислам дәвләти он бир хырда һөкүмәтләрә бөлүңдү. Буналар вилајәтләрдә ажры-ажры истиглал е'лан етдиләр.

Мәсәлән: Малаға, Әлчәзирә вә әтрафында Бәни-Һамуд һөкү-мәт сүрүрдү.

Гәрнатә бәрбәри Зави тәрәфиндән идарә олуңурду. Бунаун хан-әданы миладын 1090-нынчы илинә гәдәр һөкүмран олмушдур.

Севил илә гәрби һәвалиси Бәни-Ибадын элиндә иди.

Толудуда Бәни-Зүннунун ханәданы һөкүмәт сүрдү.

Бәни-Һуд ханәданы Сарағузда һөкүмранлығ едәрди. Дәнја илә Бәһри-Сәфид чәзанри Әбул-чивәш ләғәбләнән Мүчәһид Амријә табе иди. Бадајуз Валасија, Мурсија, Валмәријә шәһәрләриндә дә белә мүстәгил һөкүмдарлар вар иди.

ЭНДӘЛУСЛУЛАРЫН КӨМӘК ИСТӘМӘСИ.

Бу һөкүмәтләр бирләшиб һәр тәрәфдән Ислам мәмләкәтинә һүчума башлајан хачпәрәстләрә мүғабилә етмәк әвәзиндә даһа да бири-бирләри илә шиддәтли ворушурдулар. Диндаш диндашын ганыны төкүрдү. Мәғлүб олан тәрәфләр хачпәрәстләрдән көмәк истәјирди. Хачпәрәстләр дәхи фүрәтн гәнимәт билиб онлара кө-мәк вердиләр, мүсәлманы мүсәлмана әздирдиләр. Араларында-кы ворушманы даһа да гүввәтләндирдиләр. Һәтта достлуг ады илә имдәдә кәлиб досту олан Ислам һөкүмдарынын јерләрини зәбт ет-диләр. Мәсәлән: Гаштала (Кастилија) һөкүмдары Сану Тәлитлә әмири Исмајыла көмәк етмәк бәһанәси илә кедиб Тәлитәни зәбт еләди. Һалбуки, имансыз Сану Һаман Исмајылын күчү илә крал олмушду. Беләликлә, Ислам шәһәрләрини бир-бир тутдулар. Ислам һөкүмдарларынын бир-бирилә ворушмасындан хачпәрәстләр һүчү-мун күнбәкүн артмасындан Ислам мәмләкәтинин тамам мәлив ола-чағыны дүшүнән бә'зи затлар, хачпәрәст һөкүмәтләринин һамысы бирләшиб Эндәлуса һүчум етмәдән әввәл чарә етмәк үчүн Гурту-бә шәһәриндә бир мәшвәрәт мәчлисн тәртиб етдиләр. О мәчлисдә Африканын шималында һөкүмәт сүрән Мүрабитин дәвләтиндән көмәк истәмәји гәт етдиләр. О вахта Мүрабитин һөкүмдарларын-дан Јусиф бин Ташфин һөкүмәт сүрүрдү.

ЭНДӘЛУС ВӘ МҮРАБТИН ДӨВЛӘТИ.

Мүрабитин дәвләти Африканын шималында, Тунисдә Шејх Абдулла адлы бир шәхе тәрәфиндән тә'сис едилмишди. Бу дәвләт Африкадакы Ислам һөкүмәтләринин ән гүввәтлисн иди. 440-дан

540-а гэдэр жүз ил һөкүмөт сүрмүндү. Шејх Абдулла нә ибадәтә мәшғул олдугундан вилајәти гардашы Јәһја бин Өмәрә тәрк елдиди. Она көрә Мүрабитин һөкмдарларыныи биринчиси Јәһја олмушдур.

Мүрабитин һөкмдарларындан үчүнчүсү олан Јусиф бин Ташфин бу дәвләттин ән бөјүк һөкмдарыдыр. Тәраблусдан Бәһри-Мүһита гәдәр һөкмү жүрүјүрдү. Фасдакы Мәрәкеш шәһәри дәхи бунун тәрәфиндән биһа олмушдур. Әндәлуслулар Јусиф бин Ташфиндән көмәк истадиләр. Јусиф күчлү әскәр илә кәлди, Зәлагә дејилән јердә хачпәрәстләри пәришан етди. Онлары тәғиб едиб битирмәдән тәвајифи-мүлүк Мүрабитин әскәринә мугабилә етдиләр. Франса кралы Филипп дәхи хачпәрәстләрә көмәк көстөрдди. Ағылсыз тәвајифи-мүлүкүн Ислам һөкмдарлары Мүрабитин әскәри илә бурушмағ үчүн хачпәрәстләр илә иттифағ етдиләр.

Мәсәлән, ән әввәл Јусиф илә дава етмәјә Әндәлус һакими Мәһәммәд Мәғәмид Гәштәлә (Кастилија) кралы Алфонс илә бирләшди. Бу бирләшмәни мөһкәмләтмәк үчүн Села адлы гызыны Алфонса верди. Сонра бу гыз хачпәрәст едилди, Марија адланылды. Арғонија кралы Биринчи Алфонс Әндәлус һүчүм едиб, Ислам мәмләкәтинин чоқуну зәбт етди. Гуртубә шәһәринә гәдәр кәлди. Кастилија кралы Алтынчы Алфонс Дуру, Мәһфу шәһәрләри арасындағы јерләри Генри де Бурғон адлы бир франсыз пәһләванә верди. Бу јердә Портакиз краллығы о вахтдан тәшкил тағмышдыр.

Јусиф бин Ташфинин вәфатындан сонра Әндәлус дәвләти даһа да зәифләшди. Әндәлус Ислам дәвләти көр тәрәфдән хачпәрәстләрин сыхынтысы алтында галды. Бир тәрәфдә Мүвәһһиддин дәвләтинин мүрәссиси олан Мәһәммәд бин Абдулла Тәмрусун тәһрики илә әрәбләр ихтиләл чыхартдылар. Нәһјәт, 540-да Мүрабитин дәвләти гүвәдән дүшдү. Ислам мәмләкәти парча-парча олуб, бир-бир хачпәрәстләрин әлиһә кечди. Мүрабитинин Африкадакы јерләри дә Мүвәһһиддин дәвләти тәрәфиндән зәбт едилди. 549-да Јусиф бин Ташфинин нәвәси Исһағ бин Әли вәфат едиб, Мүрабитин дәвләти бүсбүтүн мүһгәриз олдү.

МҮРАБИТИН ҺӨКМДАРЛАРЫ.

№	Һөкмдарлар	Чүлусларынын тарихи	Һөкүмәтләринин мүддәти	Вәфатлары тарихи
1.	Јәһја бин Өмәр	440	7 ил	447
2.	Әбу Бәкр бин Өмәр	447	31	478
3.	Јусиф бин Ташфин	478	23	500

№	Һөкмдарлар	Чүлусларынын тарихи	Һөкүмәтләринин мүддәти	Вәфатлары тарихи
4.	Әли бин Јусиф	500	37	537
5.	Ташфин бин Әли	537	3	539
6.	Исһағ бин Әли	539	1	540

МҮВӘҺИДИН ДӨВЛӘТИ ВӘ ӘНДӘЛУС.

Мүвәһһиддин дәвләти 535-дә Мәһәммәд бин Абдулла Түмат адлы бир шәхс тәрәфиндән тәсис едилмишиди. Имам Гәззалинин шакирдләриндәндир. Бу дәвләтдә 13 һөкмдар олуб, 668-ә гәдәр 133 ил давам етмишиди. Һөкүмәт ишләринә Мәһәммәд бин Абдулла өзү бахырды. Мәмләкәтин һамысыны идәрә етмәк үчүн доғуз бөјүк мә'мур вә јетмиш нәфәрлик бир мушавирә мәчлисә вар иди. Бу дәвләт зүһура кәлдикдә хачпәрәстләр Әндәлузда Ислам һөкмдарларыны гәтл, Ислам мәмләкәтини зәбт, мүсәлманлары залиманә бир сурәтдә гәтли-амм етмәкдә идиләр. Белә һалда Имам Гәззалинин «Еһја'и-үлүмид-дин» адлы китабы үстүндә Мүрабитин дәвләти илә Мүвәһһиддин һөкүмәти арасында һиза' төрәди. Нә һәјәт, бир тәрәфдән хачпәрәстләрин тәчавүзү, диқәр тәрәфдән, Мүвәһһиддин Мүрабитин дәвләтини тамам елдиди.

Бу арада Мәһәммәд бин Абдулла вәфат етди, јеринә мүридләриндән Әбдүлмә'мин бин Әли кечди. Бу шәхс әскәр һазырлајыб Испанијаја һүчүм етдији заманда вәфат ејләди. Јериндә Јусиф һөкмдар олдү. Бу һөкмдар ағыллы, тәдбирли вә бачарыглы бир һөкмдар иди. Јетишидији јери јыртычылар кими бәрбад едән Једдинчи Алфонс илә Әл'ирг адлы мөһәлләдә дава етди. Алфонсун ордусуну дарбадаған елдди, 146 мин нәфәрини гәтл, отуз мин нәфәрини әсир етди. Кәрәк Испанијада, кәрәк Портакиздә Ислам әлиндән чыкмыш олан Гәлатир-Ријал, Вадилл-Гәср, Мадрид, Ескатуна, Саламанга вә саир бунлар кими мөһкәм јерләри зәбт елдиди. Хачпәрәстләр горхмаға башладылар. 581-дә оғлу Јәгуб Тәһитләни муһасирә етди. Шәһәри зәбт едәчәји һалда Алфонсун анасы вә дул галмыш арвадлары һасардан ашыб аглаја-аглаја Јәгубун јанына кәлдиләр, шәһәрин зәбтіндән әл чәкмәсини рича етдиләр. Јәгуб онлара бөјүк еһтирам, ричаларыны гәубу вә гижмәтлү чәваһират һәдизјә елдди. Јәгубун вәфатындан сонра хачпәрәстләр мүсәлманлардан интигам алмағ үчүн иттифағ етдиләр. Папанын вәситәси илә үмуми әһли-сәлиб һүчүмү е'лан едилди. Авропадан минләрлә атлы әскәрләр кәлди. 590-да Јәгубун оғлу На-

сир дахи дөрд жүз мин мүчәһид илә онлары мугабилнә чыхдыса да өзү вә сәркәрдәләри игтидарсыз олдуғундан мәғлуб олдулар. Әндәлусда Бәни-Әһмәр, Африкада исә Бәни-Һифәс, Бәни-Мүррин вә Бәни-Зейри кими һөкүмәтләр тәрәјиб Мүвәһһидин дәвләтинин јерләринә саһиб олдулар. 668-дә Мүвәһһидинин ахырынчы һөкүмдары олан Әбу Дәбус Бәни-Мүррин илә етдији давада гәтл олунмағла Мүвәһһидин дәвләти мүнғәриз олду. Хачпәрәстләринн һүчүму вә вәһшијанә һәрәкәтләри даһа да чоһалды.

МҮВӘҲҲИДИН ҺӨКМДАРЛАРЫ.

№	Һөкүмдарлар	Чүлүсләрин тарихи	Һөкүмәтләринин мүддәти	Вәфатларын тарихи
1.	Әбдүлмә'мин бин Әли	535	23 ил	558
2.	Јусиф бин Әбдүлмә'мин	558	23 ил	580
3.	Јә'ғуб бин Јусиф	580	15 ил	595
4.	Мәһәммәд Насир бин Јә'ғуб	595	16 ил	610
5.	Јусиф Мүстәһсир бин Мәһәммәд	610	11 ил	620
6.	Әбдүлваһид Мүстә'фи бин Мәһәммәд	620	1 ил 8 ај	621
7.	Абдулла Адил бин Јә'ғуб	621	3 ај	621
8.	Јәһја Мүстә'фи бин Мәһәммәд Насир	621	1 ил 4 ај	622
9.	Идрис Мә'мун бин Јусиф	622	15 ил	637
10.	Әбдүл Ваһид Рәшид бин Идрис	637	1 ил	638
11.	Әли Мә'тәзид бин Идрис	638	18 ил	646
12.	Әбу Һифәс Өмәр Муртәза бин Јусиф	646	19 ил	665
13.	Әбу Дәбус Васиг	665	3 ил	668

БӘНИ-ӘҲМӘР ДӨВЛӘТИ.

Бу дәвләт Әндәлус Ислам һөкүмәтинин ахырынчысыдыр. Чәмән әмири Әбу Абдулла Мәһәммәд бин Әһмәр тәрәфиндән тә'сис

олунмушдур. Бу дәвләтин 20 һөкүмдары 633-дән 898-ә гәдәр 265 ил һөкүмәт сүрмәдир. Бәни-Әһмәр дәвләти зүһура кәлдикдә Ислам мәмләкәтләри бир-бир хачпәрәстләр тәрәфиндән тутулурду. Мурабитин вә Мүвәһһидин дәвләтләри далбадал мүнғәриз олду. Лакин Әбу Абдулла Мәһәммәд чәсарәтли, игтидарлы бир һөкүмдар олдуғуна көрә мәмләкәтини јахшы иларә едирди. Ибтидада мә'мур олан Гранада шәһәри (Гәрнатә) бунун заманында даһа да мә'мур олду. Залым хачпәрәст испанијалыларын гәтл вә тә'гибиндән гачан елм, фәһн вә сәнәт саһибләри Гранадаја пәнаһ апарырдылар. Гранадада тәзәдән елм, фәһн вә сәнәја тәрәғғи етмәјә башлады. Мәмләкәтдә бөјүк вә көзәл шәһәрләр, шәһәрләрдә бөјүк вә мүзәјјән имарәтләр, мөһтәшәм сарајлар биһа олунду. Һәр көрөнин һејрәтинә сәбәб олан «Әл-Һәмра» вә «Әл-Бейза» сарајлары о вахтларда тикилән мисилсиз биһалардандыр.

Бәни-Әһмәр дәвләти нә гәдәр гүввәтли олса да, истигбалы горхулу иди. Хачпәрәстләрин дәншәтли һүчүмларынын мугабилнәдә дајанмағ үчүн бирләшмәјә даһа Ислам һөкүмәти галмамышды. Бунунла бәрәбәр дөфәләрлә Гаштала (Кастилија) кралы вә саир хачпәрәст дәвләтләри илә вурушдулар. Онлары сүлһ етмәјә мәчбур едиләр. Һәтта бу дәвләтин једдинчи һөкүмдары Бешинчи Мәһәммәд биринчи хачпәрәст дәвләтләринин вәһшиликләринә бөјүк сәдд чәкди. Нә чәрә ки, бу һәдсиз фәлакәтли күнләр кечирән мүсәлманлар һәмән чәкишмәләриндә јенә дә давам едирдиләр. Хачпәрәстләр гүввәтләрини артырмағда идиләр.

ӘНДӘЛУСДАКЫ ИСЛАМ ДӨВЛӘТИНИН ИНГИРАЗЫ.

Бәни-Әһмәрин он доғгузунчу һөкүмдары Әбүлһәсән Әли 871-дә тахта чүлүс етдикдә Фердинанд илә Изабелла издивач, Гаштала, Арагон вә Лион һакимләри исә иттифағ едиләр. Бу мүттәфигләрин һәр икиси Исламын бөјүк дүшмәнин идиләр. Бунлар испанијадакы мүсәлманлары тамәмән мәһв, Ислам мәдәнијәтинин орадан набуд етмәк истәјирдиләр.

Әбүлһәсән Әлинин оғлу белә тәһлүкәли заманда Әбу Абдулла Сәғир атасынын тәһрики илә, бир тәрәфдән, Әбу Абдулла Сәғир, Адкәр тәрәфдән, мүттәфиг хачпәрәстләр Бизәјә һүчүм едиләр, Алвира, Гәсрун-Нәбулә, Рунда вә саир мүйүм мөғгеләри, ахырды Бизәни зәбт еләдиләр. Олун далынча Гуртубәни әлә кечиртдиләр. Фердинанд илә Изабелла мүсәлманлары ғылынчдан ке-

чиртди, багларыны вә евләрини јандырды.

Әбу Абдулла Сәғир исә нә атадан, нә дә хаин хачпәрәстләрдән имдад көрдү. Ахырда пајтахты олан Гранада (Гәрната) шәһәри дә достлары хачпәрәстләр тәрәфинәг мүнәсирә едилди. Узун мүддәт мүнәсирәдән сонра Гранада силаһ күчү илә јох, ачлыг шиддәти илә мә'лум шәртләрлә тәслим олуңду.

ТӘСЛИМ ШӘРТЛӘРИ.

898-дә Гранада тәслим олуңдугда мүсәлманлар илә хачпәрәстләр арасында белә шәртләр еләди.

Ики аја гәдәр гурудан вә ја дәниздән оилара көмәк кәлмәсә шәһәри тәслим етсинләр. (Истанбул вә Африкадан көмәк истәмишләрди). Әбу Абдулла Сәғирә Әл-Бәшаратда бир гәдәр јер верилсин, мүсәлманлар бөјүкдән кичијә гәдәр тә'әррүздән саламат галсынлар. Јерләринә, мүлкләринә, силаһларына саһиб олсунлар. Ибадәт азадлығына гәтијјән мүдахилә едилмәсин, мәсчидләринә, мүгәддәс биналарына тәчавүз олуңмасын, мүәззинләрин габагкы кими азан охумагларына мусәидә верилсин. Эрәбләр өз адәт вә ән'әнәләрини, дилә вә кеймләрини, камалыңча мүнәфизә етсинләр. Даваларына өз һакимләри бахсын. Мүсәлманлар илә исәвиләр арасында мүнәзә олдуғда ики тәрәфин һакими һәлл еләсин. Мүсәлманлар габағда өз һөкмдарларына вердикләри гәдәр дә верки версинләр. Һеч бир хачпәрәст чәбрән (мәчбурән) бир мүсәлманын евинә кирмәсин, Һеч бир заман бир мүсәлманы тәһгир етмәсин, мүсәлман әсирләри бурахылсын. Африкаја кетмәк истәгән мүсәлманлар мә'лум бир мүддәт зәрфиндә кедә биләчәкләр. Гаштала (Кастилија) кәмиләри бу хүсусда хидмәт едәчәкләр. Кәми һағгы сијаһылар верән гәдәр дә вериләчәкдир. Тә'јин олуңан вахтын тамамына гәдәр кедә билмәјән мүсәлман јол хәрчи илә бәрәбәр атарачагы шәјләрин онда бирини һөкүмәтә вердикдән сонра келә биләчәкләр. Һеч кимсәјә ахарын чүрминә көрә чәзә верилмәсин. Ислам динини гәбул едән хачпәрәст күч вә кәрәһәт илә габагкы дининә гәјтарылмасын. Хачпәрәст олмағ истәгән мүсәлман бир нечә тә'әммүл вә мүлаһизәдән сонра мүсәлман вә хачпәрәст һакимләри һүзуруна һазыр олуб, гәсдинә доғру дәлил кәстәрәрә әзад бурахылачағдыр. Һеч бир мүсәлман евиндән күч илә чыхарылмасын. Шүбһәсиз, чәзирәдә сәјәһәт етмәк истәсә, һәр бир мүсәлманын чаны вә малы саламат сахланылмалыдыр. Хачпәрәстләр илә јәһудиләр арасында олан фәрг әрәбләр илә хачпәрәстләр арасында олмасын.

МУСАНЫН ГӘРРӘМАНЛЫҒЫ ВӘ ВӘФАТЫ.

Бу тәслим шәртилә бирчә Муса адлы бир гәррәман разы олмады. Хачпәрәстләрин нә дәрәчәдә јаланчы, хаин вә әһд сындырычы олдуғларыны бәјан етди вә ахырынчы бир һүчүм илә мүнәсирә хәттини јармаға төвсијә едиб, деди:

— Шүбһәсиз өлүм тәслим олмағдан даһа ә'ладыр. Гашталаһларып (хачпәрәстләрин) сөзләриндән дөнмәјәчәкләринә әмин олсаныз алданарсыз. Дүшмәнимиз һәр бир заманда Ислам ганыны ичмәјә тәһнәдир. Евләримиз јәғма, арвад вә гызларымызын намусу пәјимал олачағ, мәсчидләримиз мурдарланачағдыр. Бизи јандырыб күл етмәк үчүн индидән чөр-чөп јығылыб һазырланмышдыр.

Муса бу мүәссир сөзләрини нәтичәсиз көрдүкдә мәшвәрәт мәчлисиндәки јолдашларына һәғарәт нәзәри илә бахыб, атына минди. Шәһәрин Алвираја ачылан гапысындан бир даһа гәјыт-мамағ фикрилә чыхды. Хачпәрәстләр бөјүкләринә мүгабилә етди. Нә гәдәрини өлдүрдү. Ахырда аты јараланды, дүшмән тәслим олмасыны тәклиф етди. Муса исә табү төваны кәселинчәјә гәдәр вурушду. Гүввәдән дүшүнчә өзүнү Гисса-Нил нәһринә атыб һәлак еләди.

ГӘРНАТӘНИН (ГРАНАДАНЫН) ТӘСЛИМИ.

Гәрнатәдәки (Гранададакы) әрәбләр (мүсәлманлар) Истамбул вә Африка һөкмдарларындан көмәк истәмишләр. Көмәк мүәјјән едилмиш вахтда кәлмәди. Гранаданы тәслим етдиләр. Әбу Абдулла Сәғир шәһәрдән бајыра чыхды. Хаин Фердинанд гырх мин атлы, он мин пијада илә Гранадаја кирди. Чанаварчасына гәтлү гарәтә мә'руз галды. Бөјүк биналары дағытды, мејвәли ағачлардан әсәр бурахмады, евләри јандырды. Әһалисини кәрәк арвад, гыз, кәрәк гоча, ушағ олсун, һамысыны гылынчдан кечиртди. Чамә'ләрдә ат бағлатды, гызларын намусуна тәчавүз олуңду.

Әбу Абдулла Сәғир исә аиләси илә әл-Бәшарата һәрәкәт еләди. Падол дағларына јетишидикдә Гранадаја бахыб сарајын үстүндә хачпәрәстләр бајрағынын дикәлдијини көрүнчә, шиддәтлә ағлады. Јалныз оғлу Әбу Абдулланын јох, бүтүн Исламын фәләкәтинә баис олан анасы Лишә Әбу Абдуллаја деди:

— Агла, киши кими мүнәфизә едә билмәдијин мәмләкәтинә инди арвад кими агла.

Ахырда хачпәрәстләр Әбу Абдулланын әл-Бәшаратда дәхи галмасыны зәрәрли һесаб едиб, Африкаја сүркүн етдиләр. Бир гәдәр Фасда јашадығдан сонра 940-да вәфат етди.

МУЗАЛИМ ВӘ ИШКӘНЧӨ МҮГӘДДИМӘСИ.

Залиманә сijasәтини пәрдә алтында кизләдән Фердинанд Гранадада јерләшинчә, бир бәјанатнамә нәшр етди. Мүсәлманларын ја динләриндән, ја Испанијадан чыхмаларыны әмр еләди. Мүсәлманлар одларда јандырылды, ғылынчдан кечирилди. Јәһудиләр һагғында олунан «Әл-Китрисижон мүсәлими» мүсәлманларын да һагғында тәтбиг олунду. Динләри, гануилары мән' едилди. Бир гисми күч илә хачпәрәст етдиләр. Бу мүсәлим јерли мүсәлманлара шиддәтли тә'сир еләди. Силаһа сарылып үсјан етдиләрсә дә, даһа да зүлмүн артмасына сәбәб олдулар. 903-дә бир гисми диннән кечди. Чоху динләриндә садиг галыб, әл-Бәшарат дағларына чәкилдиләр. Хачпәрәстләр јалныз үсјан едән кишиләри өлдүр-мәклә гәнаәт етмәдиләр. Арвад вә ушағларын пәнәһ кәтирдикләри бир мәсчиди барытла алт-үст еләдиләр. 906-да мүсәлманлар мәр-данәликлә мүдафијә киришиб гәләбә чалдылар. Бу сәјдә бир чоху Испанијадан гачыб Түркијә, Фаса, Мисирә кедә билдиләр. Анчаг маллары, мүкләри Гәшталәлиләр (хачпәрәстләр) тәрәфиндән зәбт едилди.

Вәтәнләриндә галан мүсәлман әрәбләр ғылынч күчү илә заһир сурәтдә хачпәрәст олдулар. Кизличә дәстамаз алыб намаз ғылырдылар. Догула ушағларыны раһиб (кәшиш) кәлиб мүгәд-дәс су илә хачпәрәст хачларда (ва-фтаз) едәрди. Анчаг раһиб кединчә мүсәлманлар ушағы пак едәрдиләр. Евләндикдә хачпәрәстик гәјдасыны әмәлә кәтирирдиләр. Евләринә кәлинчә Ислам гануну илә никаһ әгд еләдиләр, һәмишә үстләриндә нәзарәт, архаларында күдүчүләр вар иди. Онлардан чүзичә исламлыг дују-лунча инквивизижон тәрәфиндән чәзаланырдылар.

Мүсәлим оду Гранада, Гуртубә вә Севилјада јанырды. Нәр чүр үсјанын габағыны алмаг үчүн балача бир бычаг да сахламага мүсәлманларын ихтијары јох иди. Мүсәлманлар бир заман Испанијанын фатәһи иди. Инди онларын һәгарәтинә әсир олуб галмышды.

Испанијада ики јүз минә гәдәр Мәһәммәд үммәти галмагда иди. Буиләр Франса торпағларына кечәрәк, орадан ениб Ислам мәмләкәтләринә јетишдиләр.

Гранаданын тәслиминдән Үчүнчү Филиппин чүлусуна гәдәр Испанијадан үч милјондан зијадә мүсәлман чыхарылмышдыр.

Әндәлус мүсәлманларынын фәләкәтә дүчәр олмаларына үмдә сәбәб араларында иттифаг вә иттиһад олмамасыдыр.

Јарамаз бир мәгсәд үчүн бир-бирини тырап, күчлү дүшмән габағында бирләшиб дурмајан, шәхси чәкишмәләри илә өмүр сүрән милләтләрин ахыры белә олар. Буну тарихләр белә исбат едир.

БӘНИ-ӘНМӘР СҮЛАЛӘСИ.

№	Һөкәмдарлар	Чүлусларын тарихи	Һөкүмәтләрини мүддәти
1.	Әбу Абдулла Мәһәммәд бин Әһмәд	Һичри 633	38 ил
2.	Биринчи Мәһәммәдин оғлу Икинчи Мәһәммәд	681	29 ил
3.	Икинчи Мәһәммәдин оғлу Үчүнчү Мәһәммәд	700	9 ил
4.	Икинчи Мәһәммәдин оғлу Насир	708	6 ил
5.	Әбу Вәлид Исмајыл	714	12 ил
6.	Исмајыллы оғлу Дөрдүнчү Мәһәммәд	726	8 ил
7.	Исмајыллы оғлу Әбүл-Һүччәк Јусиф	733	22 ил
8.	Јусифли оғлу Бешинчи Мәһәммәд	755, 763	27 ил
9.	Јусифли оғлу Исмајыл	760	3 ил
10.	Бешинчи Мәһәммәдин оғлу Икинчи Јусиф	794	6 ил
11.	Икинчи Јусифли оғлу Алтынчы Мәһәммәд	799	12 ил
12.	Икинчи Јусифли оғлу Үчүнчү Јусиф	811	15 ил
13.	Јусифли оғлу Мәһәммәд Насир Јассәри	826	9 ил
14.	Мәһәммәд ибн Сәгир	«—»	«—»
15.	Дөрдүнчү Јусиф	835	14 ил
16.	Осман Ихләфли оғлу Мәһәммәд	849	10 ил
17.	Исмајыл оғлу Мәһәммәд	859	12 ил
18.	Мәһәммәдин оғлу Әбүләһсән Әли	871	18 ил
19.	Әбу Абдулла Зағал	889	«—»
20.	Әбу Абдулла Сәгир	889	10 ил

Али Аббас Музніб
КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ПРОРОКОВ
И ИСЛАМА

(на азербайджанском языке)

Баку, Гянджлик, 1990

Рәссамы Т. Гасимов,
Бәди редактору Н. Рәһимов,
Техники редактору Л. Гарајева,
Корректорлары Х. Сәфәрова, З. Ләтифова.

Язылмаға верилмиш 17.10.90. Чапа имзаланмыш 23.11.90.
Әдәби гарнитур. Кағыз форматы 60x90 1/16. Мәтбәә кағызы
№ 1. Јүксөк чап үсулу. Шәрти ч/в 3,5. Рәнкли шәрти ч-в 4,0
3-дәт нәшр в. Тиражи 100.000. Сифариш № 2922.
Гижәти 2 ман. 50 гәп.

Азербайчан ССР Девләт Мәтбуат комитәси,
«Кәнилик» нәшријаты Баки, һүсү һачыјев күчәси, 4.
Кәнчә шәһәринин мәтбәәси.

1990
863

Гли. 2 мАН. 50геп.

